

Партія Українських Соціалістів - Революціонерів.

„Боротьбою будем ми право своє!“

Листи на Наддніпрянську Україну

Михайла Драгоманова.

Друге видане.

Наклад і друг партійної друкарні.
1915.

240

Ex Libris
NICHOLAS CEGLINSKY

N. Ceglinsky

Партія Українських Соціалістів - Революціонерів.

„Боротьбою здобудем ми право своє!“

Листи

на Наддніпрянську Україну

Михайла Драгоманова.

Друге видане.

Навлад і друк партійної друкарні.
1915.

Листи на Наддніпрянську Україну.

I.

„Листи з Наддніпрянської України“ д. Вартового. Йх метод „Сервілізм“, інакше монархізм старших українських писателів XIX ст. Початок лібералізму й демократизму на Україні: В. Капніст, „Історія Русовъ“, Рильєв. Інтернаціональна політична наука і національне почуття на Україні.

В наших „Чудацьких думках про українську національну справу“ ми мали пригоду говорити про те, як філософія наївних московських шовіністів (руссапёты як колись їх звали в Росії) прийшла по серцю й деяким українським патріотам, котрі те ж усвоїли собі манеру рішати всі трудні справи „без німецької науки — своюю мудростю“, „своимъ умомъ“, „по глазомъру“, „без нѣмецкихъ інструментовъ“ і т. д. Ми показували примір такого „глазомъру“ в статтях д. Баштового про українську національну справу, в „Дѣлѣ“.

Тепер на сторожі тої справи явився новий вояка, — д. Вартовий, котрий написав чимало „Листів з Наддніпрянської України“ в газеті „Буковина“. Є богато раций радіти з появу тих листів: вони написані живо, прекрасною мовою, дають кілька вірних почастніх заміток, а головне діло зривають ту іграшку в кузьмірки, котра було опанувала певні українські кружки „безполітичних культурників“, „неутральників“ у галицьких справах і т. и. Д. Вартовий видимо хоче вхопити чорта за роги, то б то оглянути українську національну справу з усіх боків і в усій їїйі, по крайній мірі політичній і соціальній глибині, так що „Листи“ його не пройдуть без сліду для вияснення сеї справи.

На лиху „глазомъръ“ причепився і тут! Д. Вартовий сам отверто признається, що він „ніякий історик“, — ну, а звісно, що для політики потрібна історія, як для медіцини фізіологія. А до того д. Вартовий видимо поклав собі обходитись в загалі без наукового точного методу, а руководиться тільки „глазомъромъ“ по своєму зрозумілого етнографічного патріотизму *). Через те Листи д. Варт-

*) Треба завважати, що се впять човник, не стілько самобутній український, скілько украдений у московських самобитників. Так Катков колись писав: „Спрашивають, какой мы партіи? — Русской. Тутъ все сказано“ і т. д. і т. д.

вого можуть послужити приміром самого безпardonного субектівізму в обсуджуваню справи досить складної і важкої.

Ми говоримо з д. Вартовим в самій „Буковині“ з по-воду того, як він вольно від обективної правди виставив наші погляди на літературне життя на Україні й у Галичині. Тут ми вважаємо потрібним поговорити про загальну філософію української справи в „Листах“ д. Вартового. Почнемо з історії, бо хоч д. Вартовий і признає себе ніяким істориком, а богато говорить про історію, по крайній мірі української національної самосвідомості.

Д. Вартовий вказує, так рельєфно, як сего доси ніхто не робив, на московсько-монархічні заяви чільних українських писателів: Котляревського, Квітки, Гулака, Стороженка, і поясння ті заяви недостачею національної української самосвідомості — тим, що в „тодішньому українському діячеві сиділо дві душі — одна українська, а друга російська“. Він назива монархічний настрій думок тих наших писателів — сервлізмом. Ми не згоджуємося на такий термін. Сервлізмом власне можна назвати пошану до якого пана, як до фетіша по його самій істоті, а надто пошану, котра має егоїстичні цілі. Тілько ж монархізм, виходящий з певної політичної доктріни, котра все таки по своєму має на цілі громадське добро, сервлізмом призвати не можна. Уся напр. культурна Азія й Африка, котрим далеко не бракує чесності й сміливости, монархічна. Нігде стілько не вбивали царів, як там, а китайський філософ Менгдаї навіть виложив цілу теорію законних революцій і законних царевбивств, а все таки не показав іншого ідеалу політичного, як монархія, звісно, розумного і доброго царя. У нас у Європі історія двічі виробляла такий же монархічний ідеал: раз у римсько-византійську добу, а в другий не так давно: в XV-XVII ст. Тілько наукові спомини про грецько-італійські республіки, спомини, щасливо полученні з примірами країн, в котрих задержались зостатки до монархічного порядку, — як Швайцарія, Нідерланди та Англія з Шотландією, — виратували Європу від азіацького політичного ідеалу, тай то навіть у XVIII ст. більша частина західної Європи перейшла через період „освіченого деспотизму“, котрого міцні зостатки живуть ще й доси навіть у такій висококультурній землі, як Германія.

Росія з Україною в політичному житю власне проходить європейский XVII-XVIII вік, і через те не дивно, що тут навіть у XIX ст. ще бачимо повну силу монархічного ідеалу у чесніших людей. Виводити той монархізм з недостачі національної самосвідомості — є чистою фантазією. У Москалів напр. національна самосвідомість ніколи

не потемнялась, а чому ж ми бачимо їй у них монархізм? Інший може скаже, що така вже власне національна вдача (душа) Москалів. Так ми вкажемо на те, що їй у Москалів були в свій час віча, земські собори, котрі зовсім відповідають подібним радам у середневічній Західній Європі, були теоретики „народосовѣтія“, як кн. Курбский, Голицини, Довгорукі, котрих теорії зовсім відповідають теоріям англійских Фортескью, Французьких Комінів і т. і.; чистієнкі Москалі брали з своїх царів конституційні записи і в початку XVII ст. і в 1730 р. Москалі в XVII-XVIII ст. також уекочили в бюрократично-монархічний період, як Французи в XVI-XVII і також виходять з него за помічю науки в XIX ст., як Французи в XVIII ст. (Ми вже мали пригоду: Либерализм и Земство нагадувати паралель між історією Московщини й Франції, як тіпічної континентальної держави, і таку хронологічну таблицю: Франція виділяється з Каролінгського конгломерату в 843 р. — Володимерщина зо старих князівств у 1243 р. Початок *étaux gènèraux* французьких в 1302 р. — перший земський собор у Москви в 1550 р. Остатній збір *étaux gènèraux* в 1614 р. — остатній земський собор у 1698 р. Проба поновити *étaux gènèraux* в 1649-51 — проба конституційної грамоти Ганни Івановни в 1730 р.).

З другого боку сам д. Вартовий признає, що в XVII ст. в наших українських козаків була досить розбуджена національна свідомість, а тим часом державний ідеал козаків тих був власне монархічний, хоч обставини життя навязували їй фактичні республіканські порядки. Ідеал Богдана Хмельницького був власне дрібно-шляхецький монархізм (король з козаками — проти королят-магнатів, теорія, не далека від „за царя противъ бояръ“ Ст. Разина). Згодом більше образовані люди, як Виговський, Немирич (значний шляхтич, соцініанин, перебувши в Нідерландах) внесли більше політичного лібералізму в круг старшини Хмельницького, та внесли туди й більше шляхетчини, котра так обурювала массу поспільства її козацтва, так що масса та тим паче не хотіла знати лібералізму Виговщини і стала за царя. Тим часом міщенство й пошвіство українське й собі стояло за монархічний ідеал і навіть з самого початку Хмельниччини казало Москальям виразно, що хоче, щоб цар московський взяв Україну під свій прямий уряд. Те, що київські архиєреї не хотіли присягати цареві, не хотічи перемінити номінальне своє підданство грецьким патріархам на реальніще московським, зовсім не перечить сему українському монархізму українського попівства в XVII ст. З тих усіх монархічних напрямків вийшла революція в 1663 р.

в котрій перед вело Запороже і котра власне підрізала український автономізм і зачатки лібералізму українського.

З того часу искорки лібералізму можна бачити тілько в грамотах запорожців кінця XVII ст., а верхом його може служити умова Костя Гордієнка з Орликом і Карлом XII у 1710 р., умова цілком для того часу утопічна, та до того її емігрантська (про се ми говорили докладно в I. вип. Політичних пісень Українського Народу XVIII. ст.) Далі лібералізм проявляється перед самою смертю Гетьманщини в петиції козацької шляхти 1767 р. (требувалися між іншим сейми), а також в шляхецьких Наказах депутатам всеросійської комісії 1767 р. Тут можна вже бачити вплив західно-европейського парламентарізму через молодих козацьких шляхтичів, що, як Скоропадський, побували в Західній Європі. Тільки ж той лібералізм лутився з замірами обернути поспільство наше в кріпаки, і через те тим паче зостався безплодним. Катерина не дала сеймів, а дала крепацтво, а потім „дворянська собранія“ богатшої шляхти, і тим задовольнила нашу „історичну шляхту“.

Свідомий лібералізм, як і свідомий демократизм зародився на Україні вже після смерті наших історичних автономних інституцій і далеко більше на абстрактно-европейському, ніж на історично-національному ґрунті, — і що інтересно, хоч і гірко те признати, з'явився перше зовсім не на нашій етнографічній мові. Першим проявом того демократизму треба признати „Оду на Рабство“ В. В. Капніста, в котрій оплакується крепацтво, ствержене Катериною II в 1783 р. Ода та писана звичайною тоді російською літературною мовою. В Галичині, певно, мало хто знає сюжет Оди, то ми з неї приведемо головні уступи:

Пріємлю лиру мной забвенну,
Отру лежаща пыль на ней

Унылый, томный звукъ пролью
Отъ струнъ, рѣкой омытыхъ слезаной
Отчизны моя любезнай
Поработенъе воспою!

Куда ни обращау зѣницу,
Омытую потокомъ слезъ,
Вездѣ, какъ скорбную вдовицу,
Я зрю мою огчиану днесъ *)

*) Редакція „Основи“ (1861, Мартъ) загадуючи Оду Капніста з поводу закону про волю крепаків, замітила, що Й Шевченко уявляв крепацьку Україну вдовою.

Вездѣ, гдѣ куши, села, грады,
Хранилъ отъ бѣдъ свободы щитъ,
Тамъ тверды зиждетъ власть ограды,
И вольность узами тѣснитъ.
Гдѣ благо, счастіе народно
Со всѣхъ сторонъ текли свободно, —
Тамъ рабство ихъ отгонитъ прочь,
Увы, судьбѣ угодно было,
Одно что бѣ слово превратило
Нашъ ясный день во мрачну ночь.

Позаякъ тоді по всій Еврої „освічений деспотизмъ“ підріаував зостатки крепацтва, й сама Катерина поставила передъ „Імп. Вільним Економічним Товариствомъ“ на суд справу увільнення крепаків у Росії. *) То Капніст мав рацію сподіватись, що незабаром цариця скасує крепацтво на Україні як і в усій Росії, і через те обернув другу половину своєї оди до самої Катерини:

Ты.... Царица...

Дашь зресть намъ то златое время,
Когда спасительной рукой
Веригъ постыдно сложишь бремя
Съ отчизны моей драгой.
Тогда — о лестно упованье! —
Гдѣ въ первый разъ уарѣлъ я свѣтъ,
Тамъ, вмѣсто воплей и стенаній,
Раздастся шумъ рукоплесканій
И съ щастемъ вольность процвѣтетъ.

Як звісно, Капністові прийшлося ждати аж до 1861 р. поки знайшовся цар, котрий зніє крепацтво в Росії, але се не вменшує історичної ваги оди його. Треба додати, що автор оди був потомок того чужинця, котрого Петро I. увів у число українських полковників „для обрученія“, сказати б по теперішньому, і котрий, як і його діти, дався в знаки нашим козакам та поспольству. Та на решті європейські думки XVIII в. пробили собі дорогу до сімії Капністів і дали нам автора „Оди на Рабство“ і комедії „Ябеда“ — предтечі „Ревізора“ Гоголевого. В. В. Капніст власне був звісний в Петербурзі, як великий знатець чужих мов, старих і новоєвропейських.

Першим проявом політичного лібералізму українського треба признати „Історію Русовъ“ Псевдо-Кониського, ко-

*) Див. про се в книгах В. Семевського „Крестьяне въ царствованіе императрицы Екатерины II“ і „Крестьянскій вопросъ въ Россіи въ XVIII и въ первой половинѣ XIX в.“ Ми дуже рекомендуюмо ті книги Галичанам, бо там зібрани факти і про крепаків на Україні, а також оглянуті літературні виступи проти крепацтва Великорусів і Українців.

тра, як тепер можна сказати, вийшла з сім'ї Полетик (див. Києвську Старину 1893, I, 41—76, звідки досить ясно видно, що та книга написана була коло 1810 р. і стоить у звязку з тодішніми конституційними планами Александра І. і його першого міністра Сперанского. Треба завважати, що ще батько автора „Історія Русовъ“, Гр. Полетика, депутат 1767 р. був один з немногих тодішніх українських козацько-шляхецких лібералів — противників крепацтва). На щастя, на сей раз лібералізм явився вкупі з демократизмом, відповідно тим розмовам про увільнене крепаків, що велись у європейсько-російській громаді й навіть в урядових кругах ще в часи Александра І. *) Але впять „Історія Русовъ“ написана була мовою не українською, а російською! До того перша поетична проба звязати європейський лібералізм з історичними традиціями українськими була зроблена навіть не Українцем, а Великорусом, Рилєєвим.

Рилєєв вартий того, що б на нему спинитись довше, як через те, що він був першим у Росії писателем, котрий попробував зужити в поезії українських історичних традицій, так і через те, що про него звичайний Галичанин мало що знає.

Кондрат Рилєєв, род. в 1795 р. і повішений в 1826 р. за активну участь в політичному товаристві (Съверное Общество), котре ветрою повстане 14 Дек. 1825 р. — був

*) З громадським і придворним лібералізмом тих часів Галичане можуть познакомитися з книги Пишіна: „Общественное движение при Александрѣ I.“ Звідком між полтавською шляхтою і ліберальним кружком Александра І. котрий царь звав напівъ „Comité du salut public“ і котому признарав за ціль „d'abolir le despotisme en Russie“, служив міністр В. І. Кочубей, властитель Диканьки. Вас. Полетика, — котрий певно був великий політичний патріот „Малоросійского Отечества“, по своему автономіст, але при тому не еспаратист, і всеого менше патріот етнографічний. Він ідеалізував порядки козацької „Малоросії“ і думав, що конституційна Росія як раз буде те ж саме („Пые русские законы, писав він, будуть то самое, что наши старые малороссийские“). Пряйтєль В. Полетика, А. Чепа говорить про „Історію Малороссії“, котру писав Полетик, як про „славную вѣтву російской истории“ і зainteresowany більше всего певними „правами“ — перш усего, звісно, шляхти, а зовсім не етнографічними ознаками українськими. Так він каже, що поки „права дворянъ русскихъ были ограничены од 1762 г. (коли шляхта московська мусіла обовязково служити царям) то „малороссийское шляхетство почло за лучшее быть въ оковахъ, чѣмъ согласиться на новые законы. Но когда поступили съ ними по разуму и изданъ указъ Государа Ими. Петра III о вольностяхъ дворянъ (1762) и Высочайшая грамота о дворянствѣ (1787) когда эти двѣ эпохи поровняли русскихъ дворянъ въ преимуществахъ съ малороссийскимъ шляхетствомъ, тогда малороссийне начали смѣло вступать въ російскую службу, скинули татарскія и польскія платя, начали говорить, пѣть и плясать по русски“ (К. Ст. I, сіт. 54) З сих виписок видно думки й мову тодішніх патріотів „Малоросійской нації“, або „отечества“, як вони себе звали і не без рації.

родом Великорус, але ознаменений з Україною. Батько його там служив вояком і набув у Київі дім, котрий застався власністю К. Рилєєва до його смерті. Сам К. Рилєєв бував у Київі, а окрім того проживав чимало в Слобідській Україні, в Острогожську (де й женився), в Хар'кові і др., був досить ознаменений з українською мовою, знов твори Котляревського і народні пісні, між інчим певно по виданню кн. Цертелєва (1819 р.), звісні тоді хроніки малоруські і т. і. В загалі се був чоловік добре по своєму часу образований. По тодішньому звичаю в російської шляхти, Рилєєв провів частину молодого віку в службі вояцькій і се помогло його образованню, бо він ходив у походах 1813—1815 р. в Західну Європу, прожив час у Дрездені, де був добре принятий в домі кн. Рєпніна (тодішнього віцекороля Саксонського) про котрого скажемо далі, потім у Парижі. Перенявшиесь європейськими ліберально-демократичними ідеями і маючи чималий поетичний талант. Рилєєв звернувся до історичних споминів російських, шукаючи в них форм для своїх ідей і спинився любовно й на українських традиціях.

В 1822—1825 р. Рилєєв напечатав ряд поезій під на-
звою „Думы“, в котрих формально наслідував Немцевича Spiewy Historyczne, але також і українські пісні. В пе-
реднім слові до видання 1825 р. Рилєєв говорить: „Дума—
старинное наследие отъ южныхъ братьевъ нашихъ, наше
русское, родное изобрѣтеніе. Поляки заняли ее отъ насъ.
Еще до сихъ поръ украинцы поютъ думы о герояхъ сво-
ихъ: Дорошенкѣ, Нечаѣ, Сагайдачномъ, Палѣѣ,— и самому
Мазепѣ приписывается сочиненіе одной изъ нихъ. Сарницкій (Annales Regini Poloniae, t. II, k. 1198) свидѣтельствуетъ,
что на Руси пѣлись элегіи въ память двухъ храбрыхъ
братьевъ Струсовъ, павшихъ въ 1506 году въ битвѣ съ
валахами. „Елегіи сіи, говоритъ онъ, у русскихъ думами
называются“.

Для своїх патріотично-ліберальних „думъ“ Рилєєв ви-
брали сюжети з історії вільного Новгорода, Московщини, а
також південної Русі, старої і козацької. Першою думою
в него стоїть Вадимъ, — новгородець, про котрого літо-
писі вдержали память, як про першого, що повставав проти
князів-варягів і котрий вже в XVIII ст. став почитатись
у російських національних лібералів за його предка (В XVIII
ст. Княжнин написав трагедію „Вадимъ“, котру заборонила
цензура). З дум на старо-київські сюжети в Рилєєва для
нас важна дума „Ольга при Могилѣ Игоря“, де Ольга го-
ворить своєму сину:

Такъ, сынъ мой, Игорь отомщёнъ;
Но самъ виновень въ смерти онъ, —

і далі оповіданем про смерть Игоря навча сина не бути тираном. Далі в тої же епохи ваяв Рилевсюю сюжет думи Рогнєда, до котрого обернувся потім і Шевченко.

З козацько-українських часів Рилевсюю написав думу Богданъ Хмельницкій. Тут говориться про битву при Жовтих Водах так:

И вотъ соплися два народа:
И съ яростью вступили въ бой
Съ тиранствомъ бодрая свобода,
Кипя отвагою младой....
И воцарилася свобода
Съ тѣхъ поръ въ украинскихъ степяхъ
И стала съ счастiemъ народа
Цвѣсть радость въ селахъ и градахъ.

1825 р. Рилевсюю видав поему „Войнаровскій“ — про Мазепиного племінника, котрий скінчил жите в Якутську. Сам Мазепа виставлений в сїй поемі мало симпатичним, та за те Войнаровський вмальованій щирим ентузіастом вільності, котрий вірить словам Мазепи, що його повстане проти Петра буде

Борьба свободы съ самовластьем.

Войнаровський, розказуючи свою долю історику Міллеру, говорить про те повстане:

Такъ мы свои разрушилъ цѣпи,
На гласъ свободы и вождей,
Ниспровергая всѣ препоны,
Помчались защищать законы
Среди отеческих степей....

і кінча своє оповідане словами:

Чтиль Брута съ дѣтства я привыкъ:
Зашитникъ Рима благородный
Душою истинно свободный,
Дѣлами истинно великий.

Миѣ надо жить: еще во мнѣ
Горитъ любовь къ родной странѣ;
Еще, быть можетъ, другъ народа
Спасеть несчастныхъ земляковъ
И, достояніе отцовъ,
Воскреснетъ прежняя свобода!...

Перед сим фіналом Рилевсюю уклада в уста свого героя похвалиу його жінки козачки, що знайшла його і в Сібіру:

Ея тоски не зреѣть москаль;
Она ни разу, и случайно
Врага страны своей родной
Порадовать не захотѣла
Ни тихимъ вдохомъ, ни слезой.

Она могла, она умѣла
Гражданкой и супругой быть
И жаръ къ добру души прекрасной,
Въ укоръ судьбинѣ самовластной,
Въ самомъ страданы сохранить...

Видавши „Войнаровскаго“, Рилевъ почав писати ще
дві поеми з української історії: „Наливайко“ і „Хмель-
ницкій“, але не вспів викінчiti йiх. З тих поем звiснi
тiлько вривки, з котрих лiпший Исповѣдь Наливайка,
котра була напечатана ще за житя автора i переложена
двiчi на французьку мову, а також на італiянську i на
голландську. Ми приводимо тут усю ту Исповѣдь.

Не говори, отецъ святой,
Что это грѣхъ! Слова напрасны:
Пусть грѣхъ жестокий, грѣхъ ужасный....
Что бѣ Малороссiи родной,
Что бѣ только русскому народу
Вновь возвратить его свободу —
Грѣхи татаръ, грѣхи жидовъ,
Отступничество унiатовъ,
Всѣ преступленiя сарматовъ
Я на душу принять готовъ.
И такъ ужъ не старайся болѣ
Меня страшить. Не убѣждай!
Мнѣ адъ — Украiну зrѣть въ неволѣ,
Ее свободной видѣть — рай!..
Еще отъ самой колыбели
Къ свободѣ страсть зажглась во мнѣ;
Мнѣ мать и сестры пѣсни пѣли
О незабвенной старинѣ.
Тогда, объятый низким страхомъ,
Никто не рабствовалъ предъ ляхомъ;
Никто дней жалкихъ не влачиль
Подъ игомъ тяжкимъ и безславнымъ;
Козакъ въ союзѣ съ лахомъ былъ,
Какъ вольный съ вольнымъ, равный съ

равнымъ.*)

Но все исчезло, какъ призракъ.
Уже давно узналъ козакъ
Въ своихъ союзникахъ тирановъ.
Жидъ, унiатъ, литвинъ, полякъ —
Какъ стаи кровожадныхъ враноевъ,
Терзаютъ беспощадно насъ.
Давно законъ въ Варшавѣ дремлетъ,
Вотще народный слышенъ гласъ:

*) Порiви. Шевченка „до Бр. Залесского“.

Ему никто, никто не внемлетъ.
Къ полякамъ ненависть съ тѣхъ поръ
Во мнѣ кипитъ и кровь бушуетъ.
Угрюмъ, суровъ и дикъ мой взоръ;
Душа безъ вольности тоскуетъ.
Одна мечта и ночь и день
Меня преслѣдуєтъ, какъ тѣнь;
Она мнѣ не даетъ покоя
Ни въ тишинѣ степей родныхъ,
Ни въ таборѣ, ни въ вихрѣ бой,
Ни въ часѣ мольбы въ церквахъ святыхъ.
„Пора!“ мнѣ шепчетъ голость тайный,
„Пора губить враговъ Україны!“
Ізвѣстно мнѣ: погибель ждетъ
Того, кто первый возвастаетъ
На утѣшителей народа;
Судьба меня ужъ обрекла.
Но гдѣ, скажи, когда была
Безъ жертвъ искуплена свобода?
Погибну я за край родной, —
Я это чувствую, я знаю,
И радостно, отецъ святой,
Свой жребій я благословляю!

Так Великорус ліберал, очевидно, вкладав свої думки в уста українського історичного героя, котрий, як тепер показала критична історія, був мало їх достойний, та діло не в тім! Діло в тім, що все таки рамки українських історичних традицій давали привід до вкладання в них таких думок, котрі будила в освіченого Росіянина новоевропейська наука і практика. То були перші проби проповіді новоевропейського лібералізму в формі українських традицій, — і, звісно, ніхто не скаже, що в Рильєву говорила українська, а не російська душа, говорючи термінологією д. Вартового. Тим часом думи й поеми Великоруса Рильєва сіяли не тілько в усій Росії, з Україною, ліберальні думки, а безспорно й піднімали, спеціально на Україні, національну свідомість. Ще в 50-ті роки, я пам'ятаю, „Войнаровскій“ і „Ісповѣдь Наїшвайки“ переписувались в наших потайних тетрадках поряд з творами Шевченка і читались з однаковим запалом.

Інтересно, що й Пушкін у поемі „Полтава“ (1828) так передав недовольство козаків українських урядом Петра I:

Теперь бы грянуть намъ войною
На ненавистную Москву!
Когда бы старый Дорошенко,

Иль Самойловичъ молодой,
Иль нашъ Палѣй, иль Гордіенко
Владѣли силой войсковой,
Тогда бѣ сиѣгахъ чужбины дальнай
Не погибали козаки,
И Малороссіи печальной
Освобождались ужъ полки.

А далі у Пушкина Мазепа так виклада свої заміри дочці Кочубея:

Безъ милой вольности и славы
Склоняли долго мы главы
Подъ покровительство Варшавы
Подъ самовластіемъ Москвы.
Но независимой державой
Украинѣ быть уже пора —
И знамя вольности кровавой
Я подымаю на Петра!

Оттакі то формули знаходив собі в російській поезії лібералізм, опертий па українські історичні спомини в самих Великорусів. Сі формули випередили подібні проби на мові українській і самих Українців.

Шід упливом ліберального європейсько-російського настрою в 1823—1834 на Україні дійшло навіть до практичного прояву нового лібералізму, коли там, серед охвицерів склалось поряд з „Южнымъ Обществомъ“ „Общество Соединенныхъ Славянъ“, котре гратло найактивнішу ролю в окружному ргопнісіаменто коло Білої Церкви в январі 1826, що б поправити невдачі Петербургської проби 14 декабря 1825 р., зроблену „Съвернимъ Обществомъ“, де видне місце займав Рильєв. (Ми говорили про „Общество Соединенныхъ Славянъ“ в переднім слові до „Письма Костомарова къ издателю Колокола“). В сему товаристві може всі члени були в українській дрібнішої шляхти (Горбачевський, Драгоманов і т. и.) та (на жаль нам тепер!) в нему не було ніякої української етнографічної свідомости, ні знатя народного житя. Се мусіло статись між інчим і через те, що українська шляхта ще за козацьких часів у XVII ст. почала складатись з елементів ріжнонаціональних: були в ній і Українці, і Поляки, Волохи, Татаре, Серби, навіть Греки і Жиди, а потім Москали. Сей увесі ріжнорідний клас не міг моделюватись по приміру низчого соціального елементу українського і мусів, по силі річей у XVIII ст. зamodelюватись по приміру панетва російського. Для українізації його треба було більше часу й демократичних ідей.

Так сталося, що нові європейські ідеї демократизму і лібералізму, котрі згодом мусіли довести освічену громаду

українську й до національного автономізму, з'явились на Україні в перший раз не в українській одежі, не на українській мові, а на російській. Сталось се, мабуть, переважно через те, що європейство приходило на Україну через столиці, Петербург та Москву, та через всеросійську армію, котра, воюючи з Наполеоном, ходила по Європі (Ми в повищому огляді говорили тілько про прояви європейства у звязку з українськими історичними традиціями, пропускаючи всякі інші його прояви в російській громаді й літературі в часи Александра I. Дійсно в тому європействі лежить корінь всего поступового в усій Росії і почастно в Україні XIX ст.) Ті, хто сидів на Україні, або рідко з неї виходив, — як перші українські писателі XIX ст., ті могли більше задержати в себе українського етнографічного почуття, та за те менше могли взвоїти собі європейського лібералізму й демократизму. Так то й почався фатальний поділ між вільнодумним і просвітним європейством і українським етнографічним патріотизмом, поділ, котрий не скінчився й досі. Тільки ж без того європейства, котре нехай ішло, або й досі йде до нас на чужих мовах, — і український етнографічний патріотізм не міг би й не може набути ваги справді користного для народу нашого напрямку.

Коли сего не знають і не хотять знати такі націонали, як д. Вартовий, тим гірше для них. В усякому разі, коли вони не можуть собі точно виявити історію ліберальних і демократичних думок на Україні, то нічого йім і братись за розмову про єю справу. Виводити певні політичні чи соціальні думки з почуття національного, з душі етнографічної, значить чудним способом перемішувати круги різних речей. Політичні й соціальні думки суть послідком певної науки, то б то проби краєвої і інтернаціональної. — Вже старий теократичний лібералізм напр. виходив з проби народів азіацьких над монархією вояцькою, замісцея котрої деякі народи (як се звісно про Єгиптян, Фінікіян, Жидів) пробовали ввести в себе теократію, тай то про жидівський (біблійний) лібералізм дехто з нових критиків думає, що в йому видно слід і грецького впливу. У Греків республіканство було результатом проби монархії і тіранії своєї азіацької. Наш ново-європейський лібералізм і демократізм є послідок проби нових і старих народів і політичної науки інтернаціональної. Політичні й соціальні теорії таких Локка, Монтескье, Руссо, К. Маркса такоже мало виходить з етнографічного національного почуття (душі), як і космографія Коперніка або Ньютона, біологія Дарвіна і т. д. І в нас на Україні свідомий лібералізм і демократізм з'явились тоді, коли до нас дійшла європейська політична наука, в світлі

котрої ми стали розуміти й проби нашої краєвої національної практики і історії. Етнографічно-національне почуття (душа) спершу тут було ні при чому. Ми навмисне ставимо при слові національне і слово етнографічне, що б думка наша була ясніща, бо слово нація в європейській термінології іноді значить держава, а не раса і на світі часто проявляється автономізм політично-національний, осібний від етнографічно-національного. Так в патріотізм швайцарський, хоч раси швайцарської нема; голландський, хоч Голландці етнографічно суть часть дольних Німців; так нова Англія в Америці відпала від старої, хоч етнографічно вони однакові; так ірландські націоналісти говорять по англійському. І наш автор „Історія Русовъ“ був по своєму націоналіст політичний, а етнографічного націоналізму в него не було майже ні крихти.

Під кінець цього листу дозволю собі обернутись до наших учених, а переважно до молодих. У нас тепер чимало з'явилося архівних дослідувачів, та на лихо праця їх або безсистемна, або йде по протореній уже дорозі і звертається на дрібязки і через те часто власне не дає ніякої дійсної користі, по крайній мірі нічого нового. Тим часом в нашій історії цілі основні точки, напр. історія інституцій і ідей зовсім не оброблена, майже не зачеплена. — Напр. ми вже мали пригоду в „Народѣ“ вказувати на те, що в нас нема ні одної праці про козацькі й чорні ради, про зйізди нотаблів (свого роду сойми) XVII-XVIII ст., тоді як у Великорусів єсть уже докладні роботі про „вѣща“, „земські соборы“, „коммісії для составления уложений“, до чого приклади руки й наші вчені, по крайній мірі Костомаров. Тепер ми мусимо обернутись до історії літератури. Наші дослідачі в сій науці звертають увагу тілько на форму, а зовсім пропускають осередок, а надто ідеї, а вже зовсім не звертають уваги на твори Українців, писані польською мовою (як напр. в старі часи Шимонович, Оржевовский, Ш. Зіморович, автор Roxolanki і др.) або російською. Досить буде сказати, що в „Історії літератури рускої“ д. Огнівського нема й слова про „Історію Русовъ“, без котрої абсолютно неможливий Шевченко. Тим часом, читаючи істориків літератури напр. російської, надibusп Українців, як Капніст, Яценко(въ) — видавець ліберального „Духа Журналовъ“ в часи Александра I, реаліст Нарбжній (не кажемо вже про Гоголя), як Гамалія, перші славісти і славянолюбці, починаючи з Каразина і т. д. Сі люди між інчими заносили певні ідеї і на Україну, — з другого боку і в їх твори заходив українській матеріял, а до того може й українські традиції,

українське жите давали йім і імпульс до певних ідей. Хто нам усе те докладно роскаже, коли не Українці? Тепер прочитаєш де що про таке найбільше в Пишні...

II.

Що може дати сама етнографічно-національна свідомість і при яких умовах? Шовінізм і галушковий націоналізм² старих Українців перед Турками і Поляками. Йих історичні рації. Нова постанова україно-турецької і україно-польської справи в новіші часи,

Все, що може виходити в громадських справах з етнографічно-національного почуття — се змагання до національної незалежності. Та й то для того, що б воно стало будущим фактором у народному житю, треба, що б і воно осложнилось свідомістю певних матеріальних і моральних інтересів. А без того напр. Українці в однім місці будуть сваритися з Татарами, в другім з Мадярами, в четвертім з Москальми і т. д., а все таки до думки про національну солідарність не дійдуть, як се по частині бачимо і в історії і навіть в сучасності нашого народу, в котрім свідомість національної солідарності ще виробляється дуже важким процесом. (Замітимо, що тут іноді мають велику вагу такі речі, котрі на перший погляд не мають нічого спільногого з національностю і навіть не виходять з власної ініціативи певної нації, як напр. залізні дороги, котрі тепер Росія і Австрія будують часто по раціям стратегічним, і котрі дають людям напої нації епосіб познайомитись проміж себе. А перед тим напр. Бантиш, автор „Історії Малороссії“ був не певний, чи справді в Угорщині живуть тіж самі „малороссияне“; я знав купу досить освічених Полтавців, котрі дивувались, довідавшись, що на Волині живуть тіж самі люди, що й у Полтавщині; Стецкій, автор польських книг про Волинь, найсуріозніше впевняв мою сестру, що волинський орнамент не може бути однаковим з Полтавським і т. д. і т. д. Тепер дороги з лівого берега на правий, а звідти через Галичину й Угорщину більше зробили, що б звести до купи Русинів-Українців, ніж книги).

Після сказаного вище нічого багато говорити об тім, що навіть свідома національна незалежність, без певної просвіти, не дасть ні лібералізму, ні демократії. Так в XIX ст. рух в Египті й Судані дав Мегмеда Пашу і Махді, а італіянський Мацціні та Кавура.

Д. Вартовий підступив до таких річей, зачепивши другі хиби старших українських писателів XIX ст. хиби, котрі він зве „шовінізмом і галушковим патріотізмом“ і котрі звязувалися з хибою „сервілізму“ перед московськими царями, — тілько ж, звівши всю увагу на етнографічно-національне почуття (душу), він не міг пояснити їх фактів. Справді, коли глянемо на старших українських писателів XIX ст. включно до Стороженка, то побачимо, що вони досить шовіністичні в відносинах до чужих народів, а надто до Турків, Татар і Поляків, і при тому славлять власне московський уряд за війну з сими народами, хвальяться службою наших людей в війську російському проти них, а далі й інших народів.

Придивившись до речі, знайдемо перш усого, що скрізь на світі власне історичний патріотізм і націоналізм означається шовінізмом, галушечним (чи, як кажуть Великоруси „квасним“) патріотізмом і т. д. і що ті хиби власне слабнуть у народів, коли патріотізм ставиться під контроль космополітізму. (І в Москалів самий вираз „квасний патріотізм“, появився після появу космополітичних „западнических“ думок у 30—40 рр. XIX. ст.) Так значить і тут зовсім не недостача націоналізму українського була причиною сих хиб, правдиво показаних д. Вартовим у старших українських писателів XIX ст. Скорше треба сказати, що ці хиби були ознакою власне початку української національної відомості, котра свідомість нігде не обійшлась без них.

Далі були історичні рації, чому український вояцький патріотізм ачепився і з російським царелюбством. Не заходячи дуже далеко, досить буде сказати, що від самого мітрополіта Іова Борецького вся українська інтелігенція, в тім числі й козацька кланялась „царям восточним“ яко своїм заступникам. Мазепа остатніх часів, Орлик і Кость Гордієнко були виключними проявами, та й то не треба забувати, що навіть Гордієнка самі його товариши, запороз'ємігранти раз побили трохи не до смерті і хотіли віддати царському урядові. В XIX ст. друга еміграція запорожська, що осіла після 1775 р. на Дунаю, сама те ж добровільно звернулась у 1829 р. під царя Николая I. Значить, коли хто хоче оздобляти патріотізм непремінно історичними „святощами“, той мусить признати, що московський царізм є й українська історична святощ і що через те старі українські писателі, пишучи вірші на честь царізму, являлись зовсім історичними патріотами.

До того, дивлячись справді історичним способом на старовину, треба признати, що часто ті писателі і мали рапацю для свого часу. Московське царство наробило нам

чимало лиха, бо се такий уряд, котрий наробив і робить лиху й своїм. Але ж хочби відповідно приказці, що „погана погода все ж лішче, ніж коли б ніякої погоди не було“, — все таки те царство було певною організацією громадських сил, до котрої пристала й наша Україна і котра все ж таки виповняла й наші національні завдання, з того часу як історія склалась так, що ми самі собі не могли їх виповнити. (Звісно, бувають в історії і нещастия, а все таки богато правди в слівці, що всякий народ має той порядок, якого він васлугує).

Такими національними завданнями були між інчими: увільнене нашого краю від насильства татарсько-турецького і від підданства польського. Ніхто, як польська політика в XVI-XVII ст. попхнула увесь наш народ до царя восточного, тим паче, що союз з Татаро-Турками був для нас неможливий, бо Татари й Турки дивились на Україну, як і на Московщину, як на білу Африку, звідки вони мусіли діставати рабів, каторжників і яничар (се показано численними фактами в „Історическихъ П'єсняхъ Малорусского Народа“ Антоновича і Драгоманова). Без північних берегів Чорного Моря Україна неможлива, як культурний край; ми мали ті береги в часи Угличів, Тіверців і Тмутороканської Русі: ми відбили впять частину їх перед нападом Турків у XV ст. і мусіли так чи сяк узяти їх потім. Не вдалось сего нам зробити під Польщею, з самим козацтвом, то мусіло се зробитись під московськими царями (Польща була власне державою Балтійського бассейну і через те байдужою до чорноморської справи, інтересної для подіїв). Московщина, як держава Балтійського й Каспійського бассейну, теж байдужа до тої справи, але Донщина притягала її до Чорного Моря. Ось де фатальна причина, чому всеєвропейська, а не спеціально українська завдання архіновати Туреччину XV-XVI ст. виконана була в XVII-XIX ст. державою московською, а не польською...) Наш народ се нюхом чув. В кінці XVII ст. запорожці зовсім було налагодились бунтоватись проти Москви, — і мали на те рацію, — але як тілько Петро I почав воювати з Турцією, що б пробити „вікно в Європу“ на Азовськім та Чорнім морі, запорожці стали вірними його слугами: помогли здобути Азов і добивались Очакова. Петро повернув очі на Балтійське море й примусив Українців проливати кров свою там. Українцям се було за тяжко, і запорожці стали проти Петра і після Полтави опинились навіть в „протекції кримській“, але вся Україна почувала ненормальності такої протекції, і як тілько, після Петра, німецька партія в Петербурзі повернулась проти Туреччини — зараз запорожці-емігранти вернулися до Россії і щиро стали служити,

що б привернути до неї степи й береги чорноморські (В I. томі наших Політичних Пісень Українського народу XVIII-XIX ст. показані факти, як тодішня українська інтелігенція раділа з того повороту Українського Марса до Російської Беллони і осміювала Бунт, то б то Орлика, тим часом, як простий народ упіть заспівав, як у часи Хмельницького й Дорошенка, пісню:

Зажурилась Україна, що нігде ся діти.

Витоптала орда кіньми маленький діти.

Ой служив же я, служив пану Католику,

А тепер йому служити не стану до віку.

Ой служив я, служив пану Бусурману,

А тепер служити стану восточному Царю.

Ся завдана закінчилася аж при Катерині II, і треба ж признати, що не глядючи навіть на руїну Січі 1775 р. і на крепацтво 1783 р. (котре народ спершу не дуже запримітив, бо все вже для него виготовила старшина козацька), Катерина II. („великий світ — мати“) дуже була популярна серед нашого народу, як і інтелігенції. Навіть по частині крепацтва треба сказати, що набуте до Росії Буджацьких, Кримських та Кубанських степів було полекшінєм для крепаків з Гетьманщини ї правобічної України, бо крепаки ті могли тікати хоч на панські „слободи“ в Новоросію, де зрештою й крепацтво було встановлено вже після Катерини і куди крепаки тікали зо старих наших країн до самого 1861 р.

Я колись знав одного, навіть ученого українолюбця, котрий любовався ідлією сусідства Татар з січовиками, не глядючи на бійки між „молодцями“ з обох боків. Для культурного історика ся ідеалізація — наївна романтика. Я кличу кого вгодно уявити собі культурну Україну з набігами Татар за „ясирем“, — котрі відбувались у Полтавщині ще в 1739 р. — з Турками в Азові, на Дніпровому й Дністровому Лимані, без Одеси й Таганрогу і т. і. (Те, що царський уряд не вмів упорядкувати Криму, котрий був у XVIII ст. багатший, ніж тепер, що він негуманно поступав там з Татарами — друге діло. Та чи ж розумніше й гуманніше поступа французький уряд у Альжири, котрий в додаток не так потрібний для Франції, як Азов, Буджак та Крим для Росії?) А коли так, то треба ж признати, що московське царство все таки виповнило елементарну географічно-національну завдану України!

Ся завдана не кінчается на самому березі Чорного Моря між Дністром і Кубаню. Справи європейські з часів появу Турків у Європі так склались, що хто доторкається до Чорного Моря, той мусить брати на себе всю вагу турецької

справи. В XV ст. Володислав Польський і Литовський мусів ходити під Варну битися з Турками за Сербів, Волохів, Болгар та Греків. З XVIII ст. се мусіла робити Росія, між інчим не тілько через те, що з самого 1453 р. до того кликали і підтурецькі християнє, папа, Венеція і самі Габсбурги, а й через те, що Україна не може бути забезпечена, поки в Константинополі не сяде дружня йй сила, поки звідти можуть припинути кораблі й поруйновати її порти, поки українським кораблям не буде забезпечена вільна дорога через проливи в Середземне море, а тепер і в Суецьку канаву. Ось де рація російсько-турецьких війн і в самому XIX ст. після того, як Росія набула для Українців Азов, Таганрог, Акерман, Очаків, Одесу (Кочубей) і Кубань. Війною 1877—78 рр. ся справа не скінчена. Скінчить ся вона тілько тоді, коли султан покине Константинополь, решта його держави в Європі буде поділена між Греками, Болгарами та Сербами і виробиться на місці Турецької Балканської федерації. Ся справа не обійтеться без Росії, то б то значить і без української крові!

Тепер ми, бачучи дурости, котрі наробив російський уряд в Болгарії та Сербії, можемо думати, що ся справа не по силам бюрократичній Росії і що з нею справитись може тілько Росія конституційна. Так се нам вияснилось у світлі європейського лібералізму пробою остатніх років. А дідам, або навіть батькам нашим се не могло бути ясним. То ж і не ремствуймо, що Котляревські й Стороженки служили царям в турецьких походах без наших думок, що Гулаки писали вірші на глум над султаном, виписуючи епіграфи з апокріфичної грамоти запорожців до султана, дуже популярної серед Українців, написані котрої ще недавно намалював у прекрасній картині найталантовитіший український маляр Рєпін. Се все було ділом для свого часу нормальним, власне національним!

Подібне треба сказати й про „шовінізм“ старших українських писателів взгляdom Польщі.

Після всого, що сталося між Польщею і Україною в 1568—1654 рр. присяга Богдана Хмельницького Цареві Восточному була актом не тілько натуральним, але цілком національним, тим більше, що його попередила масова еміграція Українців з під Польщі в Московські землі, де в короткий час виросла нова Україна, Слобідська (з теперішнім центром Харьковом). Після того, не глядючи на розміри, в котрих, звіено, багато винен царський уряд, — Українці все таки маючи свою оставались на боці царя Московського, а надто власне на правім боці Дніпра, де мали діло з Польщею. Палівщина, бунти 1733 і 1768 рр. справлялись під пропором Московським дійсним чи фантастичним (Дивись

праці про Палія та Гайдамаччину дд. В. Антоновича і Я. Шульгина). Поділи Польщі в кінці XVIII ст. народ український приняв без усікого жалю за Польщею, Коєсюшка він висміяв у своїй пісні. В 1830—31 рр. польські патріоти не вміли покористуватись тим недовольством народу українського своїм станом, котре викликала рекрутчина і вбільшене крепацтва і котре вилилось у словах пісні:

Наступила чорна хмаря,
Настала ще й синя:
Була Польща, була Польща,
Та й стала Росія.

Революційний сейм варшавський не згодився виголосити волю крепакам у Литві й Україні, тоді як проголошення московського генерала Остен-Сакена натякала на щось подібне. І дійсно уряд царський, хоч дуже повагом і не зручно, а став готовитись до ескасування крепацтва. Народ став ждати того від царя і діждавшись 1861 р. „волі“, став ждати „царського викупу“ землі. Тут вибухло польське повстання.

Народ на правобічній Україні був поголовно проти того повстання: навіть на лівім боці бували приміри, коли крестьяни арештували управителів-Поляків. Інтелігенція українська в „Основі“ (Костомаров, Куліш і др.) ще перед вибухом повстання рішучо сказали, що не радять його. Те ж сказала і виділившиася з Поляків купка „хлопоманів“ (В. Антонович, Т. Рильський). Царський уряд пішов на аграрні реформи, котрих хотіли крестьяне (обовязковий викуп землі з полегкостями для крестьян) і в самій Конгресівці дав крестьянам землю, побільшивши її конфіскатою земель монастирських. Інтелігенція українська стала й собі на боці уряду, що стало тим легче, що тоді було в ходу „народовство“, думка „злитись з народом“. На службу уряду, не тілько в Західних губерніях, а і в Конгресівці, пішли старші українолюбці, як Стороженко, котрого треба власне поставити в до-Шевченківську добу, а й середні (Біловерський, Куліш) і навіть молодші (Нечуй). Багато з молодіжі київської, українолюбці, трохи не сепаратисти, поступили в мирові посередники, котрі мають за себе оправдане в тому, що вбільшили крестьянську землю в трьох правобічних губерніях майже на два мільйони моргів. Рідко хто передвідів тоді, що виставлена урядом (в котрому тоді був щирій демократ Н. Мілютин і зовсім не обrusитель) система побивання польського клерикализму й панетства повернеться в чисто реакційне „обрусеніє“, за котрим піdnіметься й панство.

Перед масою громади се почало виясняти тілько з 1866 р. і цілком виявилося тілько в остатні 10 років, коли настало отверта „дворянская эра“. В 1863 р. навіть

заборона українських популярних книг вважалась самими українофілами за річ хвилеву, як казав би то міністр Вадуєв самому Костомарову.

Аграрні реформи 1863—66 рр. власне закінчують період української історії, початий Б. Хмельницьким, і через те одчиняють новий період. Вони добили політичну силу панства польського на Україні і через те поставили їй справу українсько-московську так ясно, як доти вона не могла ставитись. Тепер тільки могла стати ясно справа їй про те, як увільнитись Україні і від московського чиновництва, як інтелігенції українські зорганізувались вікупі з народом, підняти українську національну культуру і т. д. Система обрусення і урядова реакція з 1866 р. розбила всякі надії на царський уряд, показала, що він далі може йти тільки назад, і навіть всі фатальні помилки польського й мадярського панства на Русі австрійській не зможуть підлити свіжого олію в лампу царського уряду на Україні. Після аграрних реформ 1863—66, обрусені і реакція поставили на нормальний ґрунт і справу спільноти інтересів українських і польських, там, де вона може бути, то б то в справі політичної волі і краєвої автономії в етнографічних, а не історичних границях, при чому солідарність може бути власне тільки між демократією обох народів.

Так се все вияснило уже після 1863 р., а раніше не могло бути ясним для маси громади, а не тільки для виключно дальноглядних осіб. Звідси виходило й те, що д. Вартовий зве огульно сервілізмом і шовінізмом взагідно Польщі, хоч властиво сервілізму й шовінізму в скілько не будь освічених українолюбців, а надто писателів, і тоді було не багато. (Максимович напр. при своєму монархізму, стояв власне і в своїх віршах 1863 р. (Цар дає народу волю, а Ляхи бунтують і т. д.) на програмі козаків Б. Хмельницького: „маєте собі свою Польщу, а нам най наша Україна зостанеться“. Здається в діяльності Стороженка було чимало несимпатичного, та ще се треба пояснити фактично; в усікім разі і Стороженко служив для аграрних інтересів крестьян).

Так то виходить справа, коли на неї подивитись з реально-історичного погляду, а не абсолютного, та ще й з дуже поверховою тенденцією етнографічного патріотизму. Всякому часу — своя завдання! В свій час виповнили свою завдання на Україні і європейсько-російська культура в лиці Капніста, автора „Історії Русовъ“ і самого Москала Рильєєва, і етнографічне українство Котляревського, Гулака, Стороженка і т. і. навіть з їх монархізмом і шовінізмом.

Погляньмо тепер на те, як поясняє нам д. Вартовий часи пізніці в історії українського руху.

III.

Звідки почався лібералізм і демократізм Шевченка? Шевченко справа відрубної літератури української. Погляди на єю літературу Костомарова. Фантазії д. Вартового просервілізм Костомарова й мій. Суд д. Вартового про д. Куліша. Справа спілки Українців з Поляками.

Нормальну українську національну свідомість і вкупі народолюбство д. Вартовий виводить тільки від Шевченка, котрого ставить навіть учителем більш від його образованих слов'янських братчиків (як Костомаров), а не учеником. Поясняє єю чудненьку появу д. Вартовий тим, що Шевченко був „геній; — а геній завсіди йде своїм шляхом і розрубує плутанину“ і т. д.

Отже тепер уже нігде нема погляду на геніїв, як на істоти, котрі родяться чудесно і творять чудеса мечами, здобутими від Фей. Історія вияснила, що геній завше родиться й творить на певному підготовленому ґрунті і в границях певних обставин. Шевченко теж не міг подати всего й самого себе; — як той штукар, про котрого говориться в одній комедії, що він мовляв „изъ кулака всей публикѣ букеты жертвовалъ“. На лихо, до нас майже зовсім не дійшло матеріалів для моральної біографії Шевченка. Але де що все таки ми маємо, а головне, маємо факти літературної історії України.

Думи і поеми Рилєєва, „Історія Русовъ“, „Общество Соединенныхъ Славянъ“, „Полтава“ Пушкіна — проявились перед Шевченком. Йих Шевченко не міг не знати; а вплив „Історії Русовъ“ ясно видний на творах Шевченка. У Костомарова поліція знайшла печатний екземпляр „Сенатскихъ Вѣдомостей“, де був напечатаний досить повно процес т. зв. „декабристів“, між котрими судились і „соединенные Славяне“. Такі екземпляри могли бути і в других і діставатись Шевченкові ще в Петербурзі перед написанем „Гайдамак“. До того Шевченко ще тоді був знакомий з полтавськими панами, досить освіченими, котрим присвячував свої твори. Ми знаємо, що серед тих панів вироєла і „Історія Русовъ“, котра досить була між ними розширеня й ними занесена в Петербург, де нею зачитувався Пушкін, похваливши її досить сміливо в печаті, коли ще вона ходила в рукописях. Німець Kohl, проживший доволі в Диканьці, говорить в своїй дуже інтересний книзі „Reise in Kleinfussland“ про велику пошану, яку мають полтавські ліберальні пані до одної рукописної історії України, і говорить очевидно про „Історію Русовъ“.

Звичайно пани — знакомі й навіть приятелі Шевченка виставляються, як „мочеморди“, по образу Закревського, або каррікатурно, по образу П. Скоропадського (внук ліберала XVIII ст. і родич звісної потім Милорадовички, фундаторки Товариства ім. Шевченка), про котрого Шевченко писав: „у світі ходить між панами, і пе горілку з музиками, та вольнодумствую в шинку“. Але були між тими панами й ліпші, як напр. Де Бальмен, Капністи, Репніни й т. і. *). Я сам, у свій хлопячий вік, у 50-ті роки, надібався напр. на сліди впливу Капністів, — лібералів іabolіціоністів, — із кружка котрих в перший раз здобув і „Сон“ і „Кавказ“ Шевченка. Ті Капністи, як і другі подібні йим пани лівобережні були старші й освіченніші, ніж Шевченко. Та й між „мочемордами“ були люди, котрі йіздили за границю, читали європейські ліберальні книги й газети і навіть сам П. Скоропадський, щоб „вильнодумствовати в шинку“, мусів же щось знати, або хоч чути вильнодумного (Шевченко ставить йому головно в вину те, що він „перебира дівчаток“). Пригадаймо, що й пани й прелати часів Renaissance і в XVIII ст. теж були „ласі до солодкого“, як каже Запорожець цариці в Гоголя, а все

*). Про Н. Репніна час би вже було публіковати більше звісток, котрі між інчим пояснили б, через що сей важний генерал, за Александра I, віцекороль Саксонії в 1814—15 рр., а потім Малоросійський Генерал-Губернатор, став немилім Николаю I і мусів сидти на селі, в Яготині, полтавської губернії, де приймав і Шевченка. Між інчим Репнін очевидно винувачено і в україно козакофільстві, бо він радив задержати кадри „малоросійскихъ козаковъ“, котрих набрано в часи турецької війни 1828—29 рр. і котрих Николай I звелів, чогось перелякавши, поселити на Кавказькій лінії. Поки що нагадаємо, що Н. Г. Репнін сказав знамениту для свого часу народному промову, офіційно відкриваючи в 1818 р. дворянські збори в Полтаві і Чернігові. Ось витяг з неї промови: „вы не будете взыскивать все, что можете дать вашъ крестьянинъ доходу, а то, что можете отъ него требовать, не уменьшая его благосостояния; напротивъ вы изыщете способы увеличить оное; вы пожертвуете для сего изъ доходовъ вашихъ, вы устроите училища для малолѣтнихъ, больницы для недугующихъ; вы улучшите хижины крестьянъ вашихъ; вы снабдите неимущихъ скотомъ и плугами для воздѣлыванія земли; вы ваймстесь нравственною подвластныхъ вами и отвлечете ихъ отъ порока (пьянства) столь межъ простолюдинами здѣсь обыкновенного, и не будете на немъ основывать дохода своего. Но сій попеченія ваши да не будуте подвержены кратковременности жизни человѣческой. Изыщите способы, коими, не нарушая спасительной святыни между вами и крестьянами вашими, можно бы обезпечить ихъ благосостояніе и на грядущія времена, опредѣливъ обязанности ихъ“ (А. Галаховъ — История русской словесности, 2 изд. т. II, 155).

Ся промова була напечатана брошурою, а потім перепечатана в „Духъ Журналовъ“ Яценкова) (1818, пр. 20).

Інтересно було б внати, за що був висланий на Кавказ і Де Бальмен, котрого памяті Шевченко посвятив свій „Кавказ“, і т. д. і т. д.

таки, „аристократическими ручками выкорамили львенка революции“, як каже Герцен).*)

Геній Шевченка мав дечому навчитись і від таких панів, котрі бачили світа й знали більше, ніж він. Від себе оебісто Шевченко привносив своє мужицтво, свої спомини, хоч се був дуже ховзький елемент, бо скілько мужиків, пройшовши в пані, забували своє мужицтво (На сором природи людської, до самих остатніх часів свідомих демократів було більше з панів, ніж з мужиків).**) Нарешті Шевченко прибавляв і свою геніальність, і вже з сумми всіх цих елементів, а не з однії геніальності, вийшла національна свідомість і народолюбство Шевченка, котрі справедливо хвалить д. Вартовий, і котрі дійсно ставлять Шевченка, як епохальну прояву в історії громадської думки на Україні.

Тільки ж даремне д. Вартовий підклада Шевченку усі свої думки, котрі з'явились в українолюбців уже після Шевченка. Шевченко напр. ще не мав думки непремінно виробляти окрему літературу українську, бо він писав свої повісті по московському, також писав навіть свій „Дневникъ“, сценерій до „Стодолі“ і т. і. Видимо, Шевченко вибрав собі мову, в кожному разі для него лекшу і відповіднішу, а не думав непремінно виробляти осібну, самостоячу, літературу й мову, як деякі пізніші українолюбці. Упіть історику треба розличати часи!

Вже зо сказаного зараз виходить, що між Шевченком, з одного боку, й Костомаровим і Куликішем з другого, не така велика різниця, як виставля д. Вартовий, у котрого виходить, що мов би то Костомаров і Куликіш понизили національну самосвідомість українську, підняту так високо Шевченком. Д. Вартовий має на оці, що Костомаров налягав на те, щоб українські писателі писали більше про про-

*) Звісно, що Шевченка привіз у перше до кн. Репніна Олекей Вас. Капніст, син автора „Оды на рабство“. Той Капніст, вкрай з родичем своїм, Іл. Петр. Капністом, звісні були серед полтавських панів свою освітою і „англоманією“ і званиками про еманципацію крестьян. Я сам, у холопячі часи свої, перед еманципацією (1856—1857) мав пригоду замічати вплив іх обох на краєвих панів і ріжночинців (полів, лікарів і т. і.). В обох Капністів були добре бібліотеки, а ще більша в Репніна, де були абори найліпших писателів європейських XVIII—XIX ст. В селі одного з Капністів був навіть піп, котрий виговорював у французькій книзі всі букви, але прекрасно зінав ліберальну літературу французьку XVIII ст. Син його одзначався лібералізмом серед харківських студентів 1857—1859 рр.

**) Виступи проти крепацтва не були в часи Шевченка новиною і в російській поезії. Так Пушкін ще в 1819 р. написав свою прекрасну поезію „Деревня“. Власне коло 1840 р., коли виступив Шевченко, в Росії і серед освіченого панства і навіть в урядових кругах знов піднялися розмови про волю крепаків, затихші було після 1825 р. = Див. книгу В. Семеневского.

стий народ і для него, згоджуючись навіть на літературу „для домашнього обихода“. Він навіть, видимо, ставить у вину Костомарову те, що він писав томи на московській мові, а мало писав на українській. В тих поглядах, які викладав Костомаров на українську літературу в книзі Геббеля „Поезія Славянъ“ і в „Вѣстникѣ Европы“, звісно, є певна доля оппортунізму („Москаля одурити!“), але в його бажаню, щоб українські писателі звернули свою головну увагу на „простий народ“, писали про него і для него — багато щирости й багато вірного. Костомаров писав таке ще в „Основі“, закликаючи земляків до писання і видання популярних книг. Д. Вартовий даремне так легковажить сю річ, кажучи, що вона не може збудити ентузіазму, так як ціль витворити цілком самостоячу літературу.

Дійсний ход речей показав, що наша громада не проявила ентузіазму ні в напрямку Костомарова, ні в напрямку д. Вартового, і винна тут зовсім не теорія української літератури „для домашнього обиходу“, а „всеросейская вільность“. Тільки ж думка витворити літературу для простого народу і про него, котра б змалювала нам всі боки життя міліонів і давала б тим міліонам всесвітню поступову просвіту (не 20 книжок, як каже згорда д. Вартовий!) може збудити ентузіазм у народолюбців, не так млявих, як наші земляки. До того ж така література зробила б величезний ґрунт і для широкої національно-самостоячої літератури і дала б їй живість, вберегла б її від сколастики, котрою часто хибує новіща, як іноді кажуть і в українських кружках, „українофільська, а не українська література.“

Що до того, що Костомаров списав томи по московському, то як його за те покарати Українцеві, коли все таки Костомаров писав переважно про Україну, а до того, виходачи з українства, перевернув зовсім історію і Північної Русі, Московщини, і виробив в усій Росії наукову підставу для думок федеральних. (Далі ми побачимо, що сам д. Вартовий, бажаючи провести свою програму в діло, показується не так то байдужим до „російської інтелігенції“). Очевидно, Костомарову було важче писати наукові праці по українському, важче було знайти для них видавців і публіку, коли б він писав їх по українському. Се фатальні обставини, і не знаємо, хто б що виграв з того, як би 15—20 томів праць Костомарова зостались „мишам на сніданє“, або не були написані. Адже ж все рівно ніхто другий, ні а таких патріотів, як д. Вартовий, не написав і не напечатав нічого й здалека подібного науковим творам Костомарова, і все, що з'явилася українська історіографія розумного на українській мові в остатні часи, були переклади частини

творів Костомарова ж, іноді не дуже зручні і котрі в додаток не дуже то роходяться і без припадкових меценатів не могли б печататись. (В Галичині ті переклади роходяться мало, в Росії вони заборонені, та все одно там, де знають орігінали, не стануть читати перекладів. Видавець, д. Ол. Барвінський мусів прохати підмоги в сойму і слухати нотацій польських істричних патріотів з поводу праць Костомарова). Нічого ж нам ганьбити Костомарова, навіть коли б ми пішли далі його в наших національних думках.

Замітки д. Вартового про Костомарова мають один спеціальний інтерес для австрійських Русинів. д. Вартовий виявляє, що Костомаров був не такий то вже відрубник української національності, як напр. галицькі народовці, а в добрій мірі „общероссъ“, як говорять в Галичині. Коли я говорив подібне, то „Правда“ завдавала мені зlostну брехню, бо їй непремінно ходілось виставити „батька Костомарова“ в усім солідарним з нею. Тепер д. Вартовий, видимо, хоче зняти з Костомарова навіть тітло „батька“, і д. Вартовому, певно, ні один галицький народовець уже не посміє завдати брехні, як мені бідному.

Я не стану ні боронити думок Костомарова, ні спори-тися з ними. Для мене досить того, що б у Австрійській Русі точно їх знали, і се може вменшити там дуже великий запал партійності. Ні один сурьозний націоналіст український не може відректити Костомарову заслуг до українства. Нехай же „народовці“ не так то поспішаються з анахтемами на тих, хто подібно Костомарову, не ідуть до їх думок про відносини України до Московщини, а з другого боку нехай же й австрійські „общеруси“ зроблять хоч $\frac{1}{10}$ долю для українства того, що робив Костомаров. На перший раз буде досить і таких результатів знакомства австрійських Русинів з Костомаровим.

Мені тепер треба сказати ще про спеціальну точку, про те, що говорить д. Вартовий з поводу деяких моїх заміток про Костомарова. д. Вартовий каже, буцім то я за-кідав Костомарову сервілізм. А в мене й думки такої не було! Я тільки вказував на незовсім достойний, а до того і незручний оппортунізм Костомарова („примирить съ нами правительство“, як писав мені Костомаров у 1878 р.) і на його відсталість в суспільних і релігійних справах, которая між інчим довела його до того, що він писав про те, як можна українським евангелієм та проповідю „викорінити штуунду“ і т. і.

д. Вартовий навіть і не попробував показати, в чим я тут помилився, а вдарив на мене зовсім з іншого боку. Я, видимо, маю недолю чимсь особисто не подобатись д. Вартовому. Може, ніс май йому не подобався, або може

яка небудь „дама, пріятная во всѣхъ отношеніяхъ“ донесла йому, що я вбачаю „несовершенства“ в його прекрасних очах. Я мушу довести до відомості д. Вартового, що я його очей ніколи не бачив і готовий вірити в їх „совершенства“, аби тілько вспокоїти його й примусити говорити про ріжні спорні між нами громадські й літературні справи, як слід по важним людям, а не як Гоголівські герої.

Я вже в „Буковині“ сказав депо про те, як вільно препарував мої літературні думки д. Вартовий, котрий дійшов до того, що приписав мені поклони російським сільським жандармам, „урядникамъ“, в чому я ще менше винен, ніж Чичиков в заміру украсти губернаторську дочку. Тепер вкажу на такі фрази, як напр. „Шевченко був народолюбець більше, ніж десять Драгоманових“. Що се за коефіцент? Громадські справи не алгебра. д. Вартовий може бути сам в 10 раз більший народолюбець, ніж Шевченко, в 1000 раз більший, ніж який Перерепенко (внук Гоголевого), а в іншому ділі Перерепенко може мати більше рації, ніж Шевченко й сам д. Вартовий.

Говоримо про такі способи полеміки д. Вартового, як про ознаку тої літературної невоєпитанності й сектярської завзятості, котра в остатні роки досить себе проявля в певних українських кружках і котрої треба позбутись, інакше адепти її будуть бити сами себе по лобам своїми полемічними канчуками.

Ми мусимо спинитись над тим, що говорить про нас д. Вартовий з поводу приписаного нам закиду Костомарову в сервлізмі, не через те, що б для нас було інтересно поправляти полемічні фантазії автора, а через те, що се нам дається пригоду ще раз звернути увагу на політичні підстави для української національної справи в Росії, без котрих вона там ніколи не вийде за границі літературного діллетанства.

д. Вартовий, відповідаючи на ним самим видуманий за нас закид Костомарову в сервлізмі, каже, що „даремно Драгоманов нападав на сервлізм у Костомарова“, бо погляди Драгоманова однакові з Костомарівськими, що обов'язуємо „обмоскалити“ наш народ, тілько я ще радикальніший у тому, то б то виходжу ще більшим сервлістом.

Нехай ми й справді думаємо тілько „обмоскалити“ Українців, але при чому тут сервлізм?? Але ж се термін з кругу політичного, то б то „зовсім з другої опери!“ Ми напр. показали в „Чудацьких Думках“, як французький Конвент хотів пофранцузити всіх провінціалів Франції, але ж досі люди бачили в членів Конвента всякі гріхи, окрім сервлізму. Ми ж сорок раз заявляли нашу невгоду з Кон-

вентом у тому, що ми вважаємо за безпремінну умову політичної волі автономію громад, повітів і країн. Се мусіли ж сказати д. Вартовому і Гоголівські дами, коли він сам не бачив нічого писаного нами. Отже допустімо, що хоч половина з нашого політичного ідеалу виповниться в Росії, то тоді смерть нашому „обрусительству“, хоч би воно було ще більше, ніж видає д. Вартовий. Бо тоді шановний противник наш не тілько матиме право печатати свої думки над Дніпром, а не в Чернівцях, а може намовити земство Миргородське заложити в себе український університет (єсть же в Швейцарії кантональні університети!) і викладати там свою прекрасною мовою хоч історію, аби хто хотів його слухати. Якого ж ще більшого лібералізму хочеться від нас д. Вартовому?

Д. Вартовий милостивіший до д. Куліша, ніж до Костомарова. Хоч він і недовольний московільством „Історії Воссоединенія Руси“, проща її ради того, що д. Куліш написав у „Крашанці Русинам та Полякам“ про потребу згоди між обома народами, — по думці д. Вартового, проти спільногого ворога, Москала, та за те, що д. Куліш переклав на українську мову „Новий Завіт“, Шекспіра і т. і. Ми не будемо говорити багато про д. Куліша, по часті через те, що сами де в чому згоджуємося з замітками д. Вартового про „Історію Воссоединенія Руси“, по часті через те, що докладна розмова про погляди д. Куліша завела б нас далеко, а суть наших думок про се ми сказали в „Чудацьких Думках“. Ми вкажемо тільки, що д. Куліш, як видно з недавнього його листу до редакції „Народа“, не такий то вже український „відрубник“, як показується д. Вартовому, бо він не тілько багато писав і пише по московському (так пише він усі свої наукові праці, та-кож само, як і Костомаров) а ще вважа і Москалів за „Русів“ — за „Новорусів“, вважаючи Українців „Старорусами“. А про спілку Українців з Поляками д. Вартовий не каже виразно, з якими Поляками? — а в тім то й уся сила.

Коли з польськими панами, або в загалі з патріотами історичної Польщі, то д. Куліш вже сам спробував сю спілку, як про те він же росказав у листі до редакції „Народа“, і з тої проби виявилося, що ся спілка неможлива. Те ж саме виявилося і перед галицькими народовцями в недавню нову еру. Коли ж Українці мусять увійти в спілку з польським народом, що живе в Польщі етнографічній, то се друге діло, — та й тоді треба б точніше виявити, чи навіть з національного боку Польща має одного тілько ворога, на Сході, чи ще й другого, на Заході. Далі хто власне ворог Полякам на Сході, чи уряд москов-

ський, чи й увесь народ, а також, чи можуть Поляки й Українці побороти уряд московський без помочі самого народу московського? Тілько ясні відповіді на ці питання дають плоть і кров справі про спільність Українців з Поляками, а без того вся розмова про неї буде пустою балаканіною, або навіть взаємною містіфікацією.

Д. Вартовий навіть не ставить сих питань, а через те ѿ нам нема рації говорити тут про них, тим паче, що ми не раз говорили об тім де інде.

IV.

„Спантелічене“ української громади, по д. Вартовому, через погляди Костомарова, Куїша й мої. Дійсний стан української науки і літератури в 70-ті роки, під напрямком реально-соціальним, і в 80-ті, під напрямком формально-націоналістичним.

По словам д. Вартового, погляди Костомарова, Куїша й мої „спантеличили“ земляків, затемнили національну свідомість Українців і здеркали зріст українства, між іншим і літератури. Чудна се скарга! Скрізь на світі діскусія живить думку людську, а в нас вона затемнює! Такі скарги тілько показують нетерпимість і значить необразованість певних наших патріотичних кругів. Вони нагадують мені одного белетристів нашого, котрий, прочитавши досить умірковану критику на свої твори, писав, що після таких критик ніхто не хоче писати! На заклик до чесної діскусії справи, ми вмімо тілько мовчати, або кричати: зрада!

Нарешті еретичі погляди Костомарова і т. і. зовсім не спинили нікогісінько а нікогісінько. По моїм поглядам, виложеним в статтях „Література російська, велико-руська українська й галицька“, українським писателям радилась певна система праці: „знизу вгору“ (від літератури простої до високої), але зразу же відводилося досить широке поле навіть для просто-народної літератури. І я можу сказати, що дехто й почав працювати, по моїм планам: напр., Старицький почав перекладати Сербські пісні, Гамлета *). Я сам передав у Галичину переклади Руданського, радив перекласти всого Гомера, Антігона Софокла, твори

*). Я думав і думаю, що, з маленькою зміною фраз, великі пісехольотічні драми Шекспіра, як Гамлет, Макбет, Лір, Отелло — можна і слід давати нашим мужикам читати і грati перед ними, і завше плачу, чому Кропивницький і Заньковецька не попробували грati напр. Гамлета в перекладі Старицького.

Данта, Вільгельма Теля й Орлеанську Дівчину Шіллера і т. д. По часті се їй сповнилось. Проб зовсім не спиняли (я їй не думав про яку регламентацію) і навіть Костомаровських рад ніхто не слухавсь: Ол. Пчілка перекладала високі твори, писала романі з життя вищих класів, котрі в Росії не говорять по українському; те ж робили Кониський, Нечуй, Чайченко і т. і. Сам Куліш переклав Дон-Жуана Байрона, звісно, більш далекого від нашого простого народу, ніж Гамлет, Отелло і др. подібні твори Шекспіра... Словом, хто хотів працювати чи з низу в гору чи з гори в низ, той працював. Коли вийшла яка задержка в праці українолюбців і певна темнота думок (зрештою не так національних, а політичних, соціальних і культурних) і дамі упадок української літератури, в 80-ті роки, то зовсім не від тих думок, котрі між інчим викладав і я, а від чогось інчого: від необразованості, а далі реакційності, котра прикривалась націоналізмом, на манір галицьких народовців і по часті під їх впливом.

В 70-ті роки, коли в Росії серед українських кружків вменшилась національна виключність, коли почали висуватись на перший план інтереси об'єктивної науки, а в белетристиці цілі соціально-психологічного аналізу, а не формально-націоналістичні, — українська наука і література стояла зовсім не низько. Я мушу нагадати д. Вартовому елементарні речі, котрі чудно забувати.

В 70-ті роки українська етнографія видала величезну збірку Матеріалів Чубінського (при котрих, замічу, сам Чубінський з Михальчуком виголошували до того вже „московофільські“ думки, що я сам мусів полемізувати з ними в „Вѣтникѣ Европы“), Чумацькі пісні Рудченка, Історичні пісні укр. народу Антоновича й мої, мій звод українських казок і легенд, Думи Вересая, Буковинськоруські пісні (здобуті мною й упорядковані по плану, виробленому Антоновичем і мною), праці Кієвського географічного товариства і т. і. Сміло скажу, що в 80-ті роки етнографія українська пішла назад, а не вперед, після тих усіх видань, навіть матеріально, а всякий розсудний чоловік легко може побачити, чи ті видання 70-тих років могли служити для української самоєдомності й знатя мови народньої, без котрого не можлива жива національна література.

По часті поезії 70-ті роки дали повне видане Шевченка. Про праці перекладу європейських поетів я вже сказав.

По часті белетристики в 70-ті роки явився роман Біліка й Мирного „Хиба ревуть воли“, котрий „азъ худый“ видав у Женеві. Се безспорно найліпше з того, що

появила українська беллетристика. Роман узятий з житя простонародного, — в нему нема ні одної націоналістичної фрази, але увесь він, своїм соціально-психологічним матеріалом національний і навіть автономічний. Роман той мало розширився через те, що глупі викрики галицьких народовіців проти всого „женевського“ довели до того, що він заборонений в Австрії, хоч там нема й слова нецензурного і хоч йін був навіть пропущений цензурою російською перед законом Юзефовичівським. Відповідно соціальному напрямку українства під конець 70-тих років, і Нечуй після свої проби написати „високий“ роман український („Хмари“), проби невдачної і з літературного, і з ідейного боку (Радюк просто смішний дурень!) написав соціальні романи з житя народного: „Кайдашева сім'я“, „Бурлачка“, „Микола Джеря“, — безспорно, в купі з „Двома Московками“, найліпші його твори („Микола Джеря“ напечатаний в 1883 р., але цифр наших 70-ті і 80-ті роки нічого брати буквально, а приблизно).

Додати треба, що паралельно робляться проби внести в популярну літературу європейські поступові ідеї — збудити в народі розумні політичні і соціальні справи, біжутої політики, котра доторка й народ (брошури „Про ко-заків, татар та турків“, „Запорожці“, віденські й женевські соціалістичні брошюри). Робляться також проби видавати утілітарні популярні брошюри, на скілько пуска йіх російська цензура.

В ті ж часи, переважно заходами явних соціалістів українських, Українці російські вступають у тісні звязки з австрійськими, проходять в Буковину й Угорську Русь, де раніше не було ноги українолюбці, закладаються українські бібліотеки в Відні (при „Січі“), в Чернівцях (при „Союзі“), заносяться численні книги українські в Угорську Русь, де йіх доти ніхто не бачив. (В своїх „Австро-руських Споминах“ я росказав і такий кумедний факт, що я був перший, котрий привів в Угорську Русь навіть видання галицької „Просвіти!“ Потім ще кілько моїх молодих приятелів перевезали туди кілька з тих видань!)

Поряд з тим розмова про українську справу виносиється перед європейську публіку, де справа та ставиться в звязку з великими всесвітніми справами політичними, соціальними й культурними. Появляються статі про Україну в журналах італіанських, французьких, англійських, іспанських, — переклади на сербське, польське, — статі Українців (Драгоманова, Подолінського, Павлика), далі чужинців, по матеріалам, даним Українцями (Рамбо, Рольстона, Морфілля, Ан. Леруа Больє і др.), при чому сі вчені чу-

жинці замітили напр. і те, як у київських виданях збираються до купи „*disiecta membra*“ української національності (Вираз Рамбо).

А націонал, д. Вартовий сего всего не замітив! Він побачив тілько „спантеличене“ в усій досить складній і систематичній роботі!

Хай вибачать нам, що нам прийшло згадувати й свою працю. Зроблено се навіть не *pro domo sua*, хоч д. Вартовий і дає до того привід своїми нападами, а просто через те, що з бібліографії імен не викидають.

В 80-ті роки формальний націоналізм запанував в українських кружках над космополітичним науково-соціальним напрямком. Сталось се зовсім паралельно зросту московського „самобутнічества“, а нарешті й Петербургського Победоносництва і по часті під їх косим упливом. Почалось з того, що видумано було безполітичне „культурництво“, подібне до Юзовського антіліберального „народничества“, а далі політика, вигнана в двері, таки влізла в вікно в формі похвал галицьким народовцям і самому еп. Пелешу навіть у кореспонденціях у російські ліберальні журнали, а нарешті завершилось усе поновленою „Правдою“ (з поновленою Духинціною) і „новою ерою“ в загалі.

Погляньмо, як сі нові вітри вплинули на літературу й науку нашу.

Дійшло діло до такої чудасії, що мені з України писано, що б не видавати навіть матеріалів народніх у „Політичних піснях укр. народу XVIII—XIX ст.“ ні поезій Шевченка, заборонених у Росії, бо все політичне тепер шкодливе для України (Звісно, я не послухав такої мудрої ради і тілько через те вийшло, що мої видання були єдиними збірками етнографічного українського матеріалу в 80-ті рр. а також і те, що женевське видання Шевченка примусило і львівських народовців видати нарешті повного Кобзаря, хоч по страшенно дорогій ціні, не доступній для маси). Поглянувши ж на те, що печаталось на Україні по часті етнографії, всякий скаже, що та наукова праця пішла в 80-ті роки там назад проти 70-х років. Ледви в останні часи, переважно під упливом європейського порівнявчого методу у фольклорі, — проти котрого українські самобутники, навіть учені, спершу виступали, — почала наша етнографія набиратись свіжого наукового духу в працях харківської школи (Потебня, — котрий зрештою вів з тиха стару лінію німецько-російської науки 60-х років, — Сумцов та збирачі Манджура, котрий почав працювати в 70-ті роки, Іванов і др.) та заграницичної (Волков, В. Охримович і др.) Треба ще спомянуть з подякою д. Янчука,

котрий власне належить до кружка учених у Москві, при чому дає притулок новіціям українським етнографічним працям у московському „Етнографическомъ Обозрѣніи“.

Ми скажемо дальше про заслуги для науки про Україну „Кіевской Старинѣ“, але ся заслуга стоїть переважно в зборах і зводах матеріалів, а не в критиці й провідних ідеях, котрі в кіївському виданю найріжнобарвні. До того в „Кіевской Старинѣ“ працюють не самі Українці, а тим паче не самі українофіли.

В літературі на українській мові в 80-ті роки видно явний упадок ідейний і навіть чисто літературний. Поезія майже не обновляється ся новими мотивами, а переспівує Шевченка, тай то переважно його козакофільство й формальний націоналізм. В белетристиці „простий народ“ відходить на задній план, писателі беруться за романи з „вищого“ життя, при чому сам Мирний пада до „Перемудрив“, а Нечуй до „Опеньків“, написавши окрім того темноту „Над Чорним Морем“ і водевільну нісенітницю в „Навіженій“. Про неаручний само-донос „Горовенка“, з дивним переплутанем давонів з усіх церков, котрі чув автор, та не розібрав, а відки вони, та про Незлобинські проби „патріотичної белетристики“ (читай: особистих пасквілів!) у „Правді“ нічого й говорити. Один Чайченко уже в 90-ті роки, коли напрямкові 80-х років уже почала зростати опозиція, почав ратувати славу української літератури, тай то своїми повістями з простонароднього життя, а не своїми „високими“ романами, а ще менше своїми популярними брошурами ad usum Delphinorum зо львівських народовців.

По часті перекладів творів європейських поетів, в 80-ті роки покладено було чимало праці, та ми вже в „Буковині“ старались показати, що з тої праці варті тілько переклади Куліша, а потім Одіссеї, решта-ж майже даремна затрата сил через неаручність та літературну небразованість перекладчиків.

Єдиним значним здобутком для українства в 80-ті роки був театр, котрого зріст треба призвати досить незалежним від звичайних тенденцій українських кружків.

По своєму матеріалу нова драматична література українська майже виключно „простонародна“. По своєму напрямку вона далеко близча до соціальних тенденцій 70-тих років, ніж до націоналістичних 80-х років. По літературній манері вона дуже не рівна й анахроністична: єсть там і сентиментальність і жарт Котляревського й Квітки, єсть трохи псевдокласична „високопарність“ трагедій Костомарова, єсть і реалізм 70-х років. Видно, що тут не пройшла критика й не вирівняла літературної ма-

нери до сучасної європейської. Та і в загалі з чисто літературного боку наша нова драматургія не дуже то сильна; вона бере більше виконанем на сцені пильними й талантовими акторами, для котрих дає все таки ефектні рямки. Спасибі й за се!

Так то виявлюється стан нашої науки й белетристики в 1870-ті й 1880-ті роки, коли поглянути на них об'єктивно, а не пролетіти над ними „съ ловкостю почти военного человека“, як д. Вартовий, роздаючи удари на право й поклони на ліво, по суб'єктивним фантазіям.

Читаючи плачі наших націоналістів на публіку, котра не має стілько патріотизму, щоб знаходити смаку в „своїй мудrosti“, котра виливається в творах наших писателів 80-х років, я пригадую собі Пушкіна. О, скілько здорового нюху було в сего дійсного основателя національної російської літератури, коли він боронив від сучасних йому патріотів ту російську публіку, котра воліла читати журнали французькі, ніж якого небудь „Благонам'ренного“! Скілько справжнього патріотизму видно напр. в отсіх на вид галлофільських словах „Альбома Он'гіна“:

Сокровища родного слова, —
Зам'яття важные умы, —
Для лепетанія чужого
Пренебрегли безумно мы.
Мы любимъ музъ чужихъ игрушки,
Чужихъ нар'чай погремушки,
А не читаемъ книгъ своихъ.
Да гдѣ жъ онъ? давайте ихъ!
Конечно, съверные звуки
Ласкаютъ мой привычный слухъ;
Ихъ любить мой славянскій духъ;
Ихъ музыкой сердечны муки
Усыплены; но дорожить
Одними ль звуками пітъ?
И гдѣ жъ мы первыя поознанья
И мысли первыя нашли,
Гдѣ повѣрюемъ испытанья,
Гдѣ узнаемъ судьбы земли?
Нѣ въ переводахъ одичалыхъ,
Не въ сочиненьяхъ запоздалыхъ,
Гдѣ русскій умъ и русскій духъ
Зады твердить и лжетъ за двухъ.

Поеты наши переводять
Или молчатъ; *) одинъ журналъ

*) На лихо, про $\frac{9}{10}$ наших поетів тепер можна сказати, що вони „переводять“ незручно, або що вони, на горе наше, не мовчать!

Исполненъ приторныхъ похвалъ,
Тотъ — браны плоской; вѣвъ наводятъ
Зѣвоту скучи, чутъ не сонъ:
Хорошъ россійской Геликонъ!

Думаю, що по крайній мірі молоді Галичане не по-
жалкують на мене за сю довгенъку виписку, бо вона як
раз підходить і до львівського Гелікону!

V.

Три сегочасні групи українські по д. Вартовому: українофіли, радикали й націонали-на-
родовці. Де четверта: „новоерці-угодовці“? Про-
грама д. Вартового. Наші виводи.

З такою ж безцеремонною суб'єктивностю д. Вартовий виставля й теперішній стан і працю ріжних українських
кружків. Він поділив їх на три групи: 1) україно-
філи, 2) радикали і 3) правдиві націонали й правдиві на-
родовці.

Першими й другими д. Вартовий дуже недовольний.
Обом гуртам він закида боязкість, — гріх, котрий перш
усего залежить від певного настрою індівідуально-психоло-
гічного, а не від напрямку теоретичного, і окрім того до-
сесть розширеній в Росії серед усіх громадських елементів,
окрім т. зв. нігілістів. В усякім разі ні нам, котрий живе
за границею, ні д. Вартовому, котрий пише під псевдоні-
мом, говорити про той гріх не личить.

Чим властиве не довольний д. Вартовий в основах на-
прямку українофілів — не дуже ясно. Він закида їйм
формальний націоналізм без народолюбства, каже навіть, бу-
цім то вони не признають української літератури для народу,
а признають її тілько для самої інтелігенції; каже далі,
що вони працюють мало, тай то не на українській мо-
ві, що вони задержують деякі праці. В сих закидах єсть
кілько правди, та тілько що б добре осудити „україно-
філів“ д. Вартового, треба б ясніше означити, про кого
власне він говорить. По деяким ознакам можна думати,
що „українофілами“ зве д. Вартовий ученіщих Українців,
котрі сидять на професорських та учительських місцях та
літераторів. Звісно, захвалювати ми їх не станемо, та
тілько й згодиться з д. Вартовим, що вони безплодні, або
навіть шкодливі для українства, ніяк не можемо. Такий
Антонович, Житецький, Лазаревський (вибираємо імена со-
трудників „Основи“, та б то людей, котрі самі себе зая-
вили українофілами) не пишуть нічого по українському, а
все по московському, але ж усе таки наукові праці їх по-

ясняють і українську мову, українську історію, народне житє, і всякий Українець мусить бути йім вічний, як і тим Українцям з роду, хоч не українофілам, як дд. Сумцов, Дацкевич, Лучицький, або Білорусам, як Н. Петров і Мелишевский, Велокорусам, як д. Буданов, Вікторов і др., котрі працюють над українськими сюжетами, і редакціям „Кіевской Старины“, „Стенографического Обозрѣнія“ і т. и. котрі дають місце таким працям. Нехай се все „общеруес“, по галицько-народовецькій мірпі, але все таки найзавждиший український автономіст, коли він тілько освічений і розуміє ціну науки, мусить шанувати працю тих людей. Коле ж він не вдовільняється московською мовою йіх, то йому остается тілько одно: працювати, як і ті люди, тілько на українській мові. (Те, що б „українофіли“ не призначали української літератури для простого народу, навіть нема що говорити. Може й справді д. Вартовий бачив де такого дурaka, так дуракам закон не писаний!)

Програму радикалів д. Вартовий хвалить, боиться тілько „соціалістичного“ коліру“ її. Та боязнь трохи чудненька в той час, коли напр. в Англії навіть міністри й консерватори говорять: „ми всі тепер соціалісти“, коли і на континенті і німецький імператор і папа роблять уступки соціалізму. Та в усякім разі признане д. Вартовим рації програмі радикалів єсть, в ряду других подібних прояв, добрій знак того, що в російських-українських кружках повітре починає прочищатись від того туману, который наріє там в 80-ті роки і который дійшов був до солідарності з новоєрською реакцією.

Тілько ж д. Вартовому видимо страшно немилі українські радикали. Він йім закида зневагу до націоналізму, легковажене української мови, котрої б то вони не хотять учитись, те, що вони нічого не роблять і поряд з тим те, що вони пишуть для українського народу московські книжки. Не знаємо, які власне особи має на оці д. Вартовий. Може йому й пощастило насکочити на таких власне недоладних радикалів. Тілько ж, коли напр. Вартовий говорить, що українські радикали солідарні з „Народом“ і нами (д. Вартовий говорить про се досить неприличним тоном, кидаючи нам імена „отамана“, „премієра“ і т. и.!) то ми вже сорок разів викладали своє *profession de foi* в сій справі. Ми говорили, що ми признаємо національності, як очевидний факт, як результат певних природних і історичних обставин життя народного (хоч іноді ще необсліджених науково і завше перемінних); ми признаємо, що сей факт завше треба мати на оці, при громадській праці, а надто ми признаємо важливість найвиднішої національної ознакі, народної мови, як способу мо-

рального зв'язку між людми. Ми признаємо не тілько право живих груп людей, в тім числі і національних, на автономію, а й безмірні користі, які виносять люди від такої автономії. Тільки ми не можемо шукати собі провідних думок для громадської праці, культурної, політичної і соціальної, в почутях і інтересах національних, бо інакше ми б заплутались в усіх субектівностях, в лісі історичних традицій і т. д. Ми шукаємо таких провідних і контрольних думок в наукових виводах і інтересах інтернаціональних, вселюдських. Через те, кажучи коротко, ми відкидаємо не національності, а націоналізм, а надто такий, котрий себе сам виразно противставля людскості, або космополітізму; ми не признаємо примусових думок і почуть, котрі видаються за національні, ніяких обов'язкових історично-національних святощів, а надто ненавистів до других національностей (Д. Вартовий між інчим ганьбить українських радикалів, що вони забувають мої власні слова, висказані б то „в одному з остатніх моїх творів“ і признаваємі галицькими радикалами, то б то, що „розвиток (має народу) можливий тільки на національному ґрунті“. На самім ділі я висказував подібну думку завше, починаючи від своїх перших печатних студій по римській історії (1863), в котрій я в перше здібався zo справою космополітізму й націоналізму в ту пору, як по слову римського ж поета „заполонена Греція заполонила ворога побідителя“ свою культурою. Починаючи з тих студій, я всякий раз, коли була потреба, казав одно: **космополітізм в ідеях і цілях, національність в ґрунті і формах** культурної праці! Я полемізував 30 років проти російських псевдокосмополітів, котрі не признавали української національності, і протів українських націоналістів, котрі виступаючи проти космополітізму, рвали єдину провідну нитку безпохибного людського поступу і саму підставу новішого відродження національностей і відкривали дорогу до себе для всякого шовінізму, виключності й реакції. Може бути, що я так незвично писав, що д. Вартовий тільки недавно добавив у мене таку думку?! А арештою, і за те спасибі!

Ми получаємо від наших земляків заяви солідарності з нами в таких думках, і через те думаємо, що д. Вартовий не має права приписувати всім радикалам зневаги до націоналізму, в смислі зневаги до національності.

Докір українським радикалам в незнанію української народної мови може справді бути почести вірним, тільки його ніяк не можна прикладти до самих радикалів. На біду, ми знаємо чимало навіть гарячих українських націона-

лістів, трохи не сепаратистів, котрі не вміють української мови, а надто не можуть нею писати. В Росії обставини життя відбивають освічених людей, а надто городян, від української мови, а щоб вчитись самим, люде там досить лініві, і се люде всяких напрямків, в тім числі, на біду, й радикали. Але вважати лінівство за ознаку самих радикалів, буде неправдою.

Такого ж характеру почести і докір українським радикалам, що вони нічого не роблять. В Росії тепер рідко які опозиційні елементи що роблять, окрім роботи літературної, та в остатні часи помочи голодним. По правді кажучи, Українці всяких напрямків по всякий праці ідуть по заду від Великорусів, і коли б їх можна було підогнати докорами, то в добрий час! Тільки ж докоряти треба трохи правдивіше, ніж д. Вартовий.

На скілько ми знаємо, українська праця на українській мові тепер у Росії майже виключно зводиться на поміч галицьким виданням, печатаня певних творів у Галичині і т. і. Радикали Українці дещо роблять такого, але справді менше ніж другі українські кружки. Тут почести винна ще малочисленість радикалів, а з другого боку більша на око енергія деяких других кружків, напр. істноване „Правди“ пояснається чисто випадковими, особистими причинами. Але в усікім разі українські радикали дійсно могли б робити більше, — як з другого боку і тим націоналістам українським, котрі, як д. Вартовий, згоджуються на радикальну програму, можна б проявити ту згоду чим не будь реальним. Праця по радикальній програмі не мусить бути монополією якого небудь кружка! Вона витікає з розуміння певних потреб громадських і в путніх сторонах, напр. і в Англії, ми бачимо радикалів торійських, вігельських, незалежних, — соціалістів християнських, вільнодумних і т. д. і т. д. Чому б і в нас не мало бути того ж самого? Чому ми мусимо зостатись про таких дурницях, як, мовляв: „ти радикал, то й знай свій „Народ“, а я українофіл, то й знаю тільки „Правду“ а її австропольською Победоносцевчиною, хоч я і знаходжу, що „народолюбиві ідеї радикальної групи такі, що до них буде прихильний усікий народовець“, як каже д. Вартовий.

А вже докір д. Вартового українським радикалам, що вони „пишуть для українського народу московські книжки“, зовсім фантастичний. Вже правдивіше було б докорити певних радикалів тим, що вони зовсім ніяких книжок не пишуть. Дійсно, ми не знаємо ніяких московських книжок, зложених для українського народу українськими радикалами. Противно тому, ми знаємо книжки укра-

інські: Про козаків та Татар, віденські та женевські соціалістичні брошури, Про Швайцарію, Про баптистів і др. В д. Вартового видимо дуже вже розійшлась рука на радикалів!...

З поводу радикалів д. Вартовий зачіпає справу, котра близько торкається всякої інтелігентної людини на Україні.

Він каже: „Кождий, хто принесе хоч крихту обмоскаленя у наш народ (чи словом з уст, чи книжкою) — робить йому шкоду, бо відбиває його від національного ґрунту“ і т. д. Ми раді б помилитись, але нам видиться, що слова сі треба розуміти так, що всякий, хто дасть Українцеві московську і в загалі не українську книжку, той робить йому шкоду.

Ми вже мали пригоду говорити про подібну думку, з поводу проповіді „своєї науки“ в книжці д. Чайченка про Квітку, і показували, скілько лицемірства в такому націоналізму наших народовців, котрі самі ж йіздять учитись на лікарів, юристів і т. д. по чужих виших школах. Правда одна для мужика й для пана, і ставши логічно на таку точку, перестанемо читати і московські книги Потебні й Житецького про українську мову, московські і польські книги Антоновича і Яблоновського про українську історію, перестанмо йіздити в Відень учитись у Німців медицини, бо бували ж пригоди, коли напр. який Січовик віденський осідав у Відні, або в якому Тиролі і німеччився і т. д. і т. д. Скажуть, що я довів думку до такого кінця, де вона мусить бути абсурдна. Так вона й у початку своєму абсурд!

Не кажучи вже, що люди живуть не одною національністю з її мовою (инакше напр. Французи мусіли би увесь вік плакати, що вони тепер не говорять по гальському, хоч дійсно вони прийняли не мало лиха, поки пороманилися), а станемо на просту точку щоденного життя. Візьмім напр. ідеального українолюбця і народолюбця де небудь у полтавському селі, такого, що сам не тілько ширить між народом, а і пише українські книжки. Поряд з ним живе письменний мужик, котрий скоче напр. навчитись з книжки, як ліпше вправляти бжоли, або ліс, ріло і т. д. і просить у мене об тім книжки. Української книжки такої нема, а московська (а в Галичині польська) єсть, — так народолюбець йому не дасть її, такої книжки, що б він не помосковився, або не сполячився?? Деж тут буде народолюбство? Колись, у 60-ті роки й мені траплялось бачити таких українофілів, котрі казали, що ніхто не сміє давати нашому народові інших книг, окрім українських, і мусить заждати з усякою просвітою народу, аж поки патрі-

оти українські не напищуть усіх українських книг. Потім таких українофілів щось не стало видно, і вся справа звесьма на те, що єдиний спосіб запобігти лиху — се писати як найбільше книг по українському, але де конче потреба єсть, то послугуватись і книгами на чужих мовах, як се робиться скрізь на світі, а про шкодливі боки денационалізації (погорду до своїх і т. і.) говорити при таких нагодах свою думку народові. Тепер така допотопна виключність вилазить у такого народолюбця в печатному слові. Ні, ми воліли б помилитись у розумінню слів д. Вартового! Так можна подумати тим паче, що в своїй програмі під конець листів д. Вартовий згоджується, що б на Україні в школах народні учили і „державної мови!“

Після того, як „роаніс“ д. Вартовий дві попередні українські групи, можна було сподіватись, що він покаже нам, що робила й робить третя група, которую він аве „правдиво національна та правдиво народолюбна“. Тільки ж він сего не зробив, а скінчив на тому, що раз сказав, що імена тих правдивих українських патріотів „усяке тепер знає і не треба іх тут наїменовати“, а вдруге таки назавав два імені: „Кониського та Левіцького, як найкращих представників нашого національного руху“.

Що на таке сказати? д. Левіцький, як ми сказали, написав кілька добрих повістей, а перед тим і після того кілька слабих, з туманною тенденцією і лихим водевільним заходом. Від него можна сподіватись, що, покинувши тенденційність і звернувшись до сучасної порядні літературної манери, він уп'ять дасть нам кілька добрих повістей. А про Кониського і того не скажеш. Таланту беллетристичного не дав йому бог, образованія не дала йому чи доля, чи сам він „не восхотѣ разумѣти“ сучасних громадських справ. Що ж він може представляти?

Поклоняючись таким представникам, діло трохи рисковане, обявляти всю російську літературу „шматом гнилі ковбаси“, як се рішучо каже д. Вартовий!

Про четверту групу „новоєрців“, д. Вартовий не спомина, — про ту, що видумала „угоду“ з польськими магнатами-клерікалами, що поставила український рух під берло галицьких єпископів-ультрамонтан, поновила Духинщину й почала навіть її популяризувати, що повертала надії Українців на польських панів навіть в соціальних справах („Правда“ про „развертаніє“ лісів і пасовиск на правім боці Дніпра), вторила польсько-панським газетам в справі еміграції селян-Русинів із Галичини й Буковини, і т. д. Ми знаємо, що активних членів ця група багато не мала, хоч вона й виголошувала в „Правді“ про свою силу, та все таки один час вона напустила туману по українських

кружках досить широко. Тепер фіаско нової ери в Галичині прибило ту групу, але вона ще не вимерла і ще шкодить, хапаючись за теорію „неутралітету“ Українців у галицьких справах, і ще шкодитиме, вигадавши щось друге. Не вже д. Вартовий не чув про цю групу? Йому ж тим більше треба було відділити його любезних націоналів-народолюбців від сих нововерців, бо ці „часто-густо“ сиплять у своєму органі словами „національно-народній“.

Пропустивши четверту групу і не давши огляду роботи третьої, д. Вартовий дає свою програму від імені сеї третьої групи. Ся програма неожиданно смирна проти широких замірів і докорів д. Вартового, смирна і в своїх основних точках проти теперішнього стану України в Росії, а також і по своєму погляду на українофілів і радикалів, до котрих зараз перед тим д. Вартовий показувався так немилостивим.

Свою програму д. Вартовий починає з того, що „зрікається усіх заходів коло політичної самостайності української“. Прочитавши таке, я не міг не спитати себе: за віщо ж д. Вартовий так сердиться на мене за мою полеміку проти українського сепаратизму? І тепер мушу сказати два слова про цю точку, не так *pro domo mea*, як для пояснення справи.

Д. Вартовий навіть просто недобросовістно поступив, коли написав (у 11 нр „Буковини“) таке: „д. Драгоманов нападав на справжній, правдивий український націоналізм, звучи його „сепаратизмом“. Я виступав проти певного націоналізму, признаючи національності (див. про те обширно в Чудацьких Думках), але ніколи не змішував того націоналізму з сепаратизмом, знаючи, що націоналізм буває й централізованій, заборчий напр. у Москалів, Поляків, Німців, Французів і т. д. (Інтересно напр. як виступає проти „націоналізму“ д. Волод. Соловьев, котрій був навіть членом петербурзького Славянського Благотворительного Общества — див. його „Національний вопрос въ Росії“.) Під сепаратизмом я розумів, — відповідно до того, як се вживавається в усіх літературах, — стремлінє до державної окремності, котре може проявлятись і без усікої етнографічно-національної барви, напр. як було в часи поетані південних Штатів Північно-Американської Спілки, коли власне і пішло в моду слово сепаратизм і коли діло йшло об тім, що б властиво в одній національноти зробити дві держави.

От і я, коли „нападав“ на український сепаратизм, то тільки на розмови про те, що б виділити російську Україну в осібну від Росії державу. Тільки ж я власне навіть

і на сей сепаратизм ніколи не „нападав“ прінципіально, бо не можу мати проти него нічого з боку прінципіального. В прінципі не тілько всяка нація, чи племя, має право на осібну державу, але навіть всяке село. Єсть ж й доси посеред Італії республіка С. Маріно і певно люди в ній мають своїї рації зоставатись осібною державою. Схотіли дві частини Аппенцелю поділитись на осібні півкантони, і живуть собі так і т. д. і т. д., — то чому б не то Україні, а навіть Миргородові і Сорочинцям не бути осібними державами, аби вони схотіли того і мали силу поставити на своєму ?!

Коли я виступав проти розмов про український сепаратизм, то власне вказуючи, що се пусті розмови, котрі не мають під собою ніякого ґрунту. Я й говорив про се навіть не зо взгляду на російську Україну, де люди прекрасно знають ціну сему сепаратизму, а взаглядно до Галичини, де люди в загалі мало знають російсько-українські справи, де я в часі написання своїх статей у „Правді“ 1873 р. здібувався з людьми, котрі рівняли до України мірку напр. корони св. Степана Угорського (Magyar Orszag) і де ще не недавно „Дѣло“ говорило про Київське королівство, „Правда“ про „цілу австрофільську партію“ в російській Україні, де навіть в соймових бесідах д. Січинський і др. говорили про можливість *Ukrainam convertere* політично до Австрії, як релігійно до Риму.

Як український публіціст, я не міг зоставити без уваги такі розмови, тим паче, що вони зводили певних Галичан на фальшиву дорогу. Але я завше був і єсть прихильником політичної автономії Українців в формі автономії земелької: громад, повітів і країн, в котрій, як я змагався показувати десяток разів найліпше може виявитись і автономія національна. І тепер ніяк не можу згодитись на раду д. Вартового „аректись усіх заходів коло політичної самостайності української“, не згоджуясь між інчим і через те, що без політичної самостайності, чи автономії, не може бути і автономії національної. Коли б неувесь смисл термінології д. Вартового, то я б у словах його побачив просто *lapsus calami*, випадкову підставу слова політичної, замісць державної. Тепер же я мушу вбачати в словах д. Вартового ознаку темноти думок про політичні справи і через те темноту і програми.

Огляд історії і теперішньої практики європейських народів показує, що автономія політична і національна можлива й без державної відробності. От через те і я, не бачучи ґрунту для державного сепаратизму українського, бачу повну можливість політичної і національної автономії.

мії української на ґрунті земької автономії (selfgovernment), до котрої і в усій Росії, в тім числі і в великоруських земствах, висказувалась стілько раз явна сіmpatia і котра рано чи пізно мусить перейти в житі в Росії. В „Вільній Спілці“ і в „Чудацьких Думках“ я говорив про се докладно, і тепер не маю рاضії повторятись.

Д. Вартовий сам кружиться навколо думок, подібних нашим, та тілько якось не може договоритись до чогось ясного, навіть і тоді, коли він зовсім близько підходить до суті діла.

Так він напр. резонно радить Українцям увійти в спілку з людьми тепер недержавних націй Росії. Думку єю ми не раз висказували за 20 років і навіть пробували реалізувати її напр. виданням брошури на мові білоруській; пробою зблизились з Литвинами, про котру хоч брехливізвістки подали й „Московські Відомості“ і т. д. До такої спілки може прислужитись заграниця преса, — тепер між інчим і в Америці, де дуже близько одні до одніх війшли напр. Русини, Поляки і Литвини, з котрих кожда нація має навіть і печатні органи, — але, звісно, треба б, що б ся заграниця преса була підперта голосами із Росії, а далі працею в самій Росії. Ми звертаємо увагу на єе одномисленників д. Вартового хоч би й з поводу виставки в Чікаго.

Тілько ж і другі недержавні національності в Росії, виключаючи хиба привислянських поляків, стоять так, що і в них сепаратизм державний також мало має надій вигоріти, як і на Україні, так що і йім треба прийняти програму політичної земської автономії замість сепаратизму. До того така автономія навряд вигорить у Росії без підпори самих Великорусів. Я мав пригоду говорити про се не раз, і вважаю за дуже щасливий випадок, що у Великорусів, при всіх централістичних звичаях, котрі виробила в них історія, — як у багатьох інших народів Європи, склавших великі держави, — все таки єсть великий сіmpatia до адміністративної децентралізації і земської автономії. Яка тому причина, чи дуже вже велика ширина Росії, чи явна дурость російської бюрократії, але по правді треба сказати, що в великоруській громаді далеко більше прихильності до децентралізації, ніж напр. у французькій.

Українці могли би добре використувати єю прихильність, коли б узялися за діло аручніще і між інчим коли б більше налягали на земську, ніж на національну автономію, і менші тикали в очі Великорусам їх національним централізмом, мов би то прирожденим Великорусам. Д. Вартовий зовсім не спиняється на практичних,

власне земських, справах автономізму, а за те, хоч сам каже про потребу спільноти в ліберальними Великоросами, поспішається кинути їм докір централізму з поводу якоїс фрази „Недѣли“.

Не лишнім буде нагадати, що редактор „Недѣли“ ніякій Великорус, а син попа з київської губернії і колись був досить близький до Костомарова і т. і. і ще в 70-ті роки і пізніше печатав українофільські статі. Головне ж „Недѣля“ ніяк не може вважатись за властиво „ліберальний“ орган. Вона хоче бути органом „народническим“.

Колись вона проповідувала „деревню“ — село, потім печатала безополітичне „народничество“ д. Юазова (в жилах котрого нема й каплі великоруської крові) і т. и., але завше відхрещувалась від лібералізму. В російській печаті єсть органи, котрі більше мають права на імя ліберальних, і по правді кажучи, Українці всого менше мають права жалітись на їх неприхильність. Ми не приводимо фактів, сподіваючись, що по крайній мірі в Росії, та й у Галичині чимало їх звіено, хто слідив за російськими місочниками, і що всякий навіть народовець у Галичині читав недавно в „Зорі“ хоч би й про те, що одна великоруська народницька фірма прийма на себе видавництво і ширене і українських книжок, що недавно в Галичині було напечатано об тім, що образ Шевченка виставлено в московському історичному музею, як образ всеросійської знаменитості і т. д. Перед такими фактами ніяк не можна призвати тактовним те, що деякі наші патріоти трохи не всю свою працю зводять на те, що підхоплюють яке небудь слівце, або навіть промовчуване в російській печаті, що б зараз же возвістити *utri et orbis*, які Великоруси неприхильні до Українців (Недавно „Правда“ вшанувала „журнал Стасюлевича і Пипіна“ за те, що він ні словом не згадав про голод в Київщині і на Поділлю, — коли Вѣтникъ Европы зовсім і не думав оглядати голоду по всім губерніям Росії, а мав дати тілько загальну картину і коли тут винні (коли вже хто винен) самі Кіянє й Подоляне, що не подали в столичну печать таких дописів, які зробили за свої краї гр. Бобринський, Л. Толстой, Корнилов і т. и. І сей докір зроблено в тому самому числі, де напечатано ювілейний панегірик одному сотруднику, про котрого говориться між інчим, що не було „ні одного поступового видавництва в Росії, котрого б ювілят не запомогав своїми многоцінними працями про безсталанну ненъку-Україну“ і т. д.! Ну, хиба се не дитинство?! Тим часом ліберальні видання в Росії так наїво вірують в дружбу до себе українських і галицьких націоналістів і в їх лібералізм, що

напр. той же „Вѣстникъ Европы“ напечатав у себе донісъ в похвалу галицьких народовців і між ними навіть єпископа Пелеша!).

Поряд з такою безактивностю українських націоналів барви д. Вартового стоїть те, що вони не показують ні недержавним націям, ні Великорусам реальних точок для спільноти, то б то свого власне політичного, державно-адміністративного ідеалу. Через сю точку д. Вартовий перескочив так, мов би то її і не було на світі.

Може хто скаже, що при теперішньому стані Росії було б даремним, утопічним навіть і думати про такі речі. Ale подібне можна сказати і про все друге, про що говорить д. Вартовий: про економічний добробіт, національну просвіту і т. і. Хто і коли тим усім займеться при теперішньому стані Росії, коли уряд тим займатися не хоче, або не вміє, а громадянам не дасє?! Без ідеалу, без віри в будучність ніяка праця не можлива!

Ми цілком розуміємо, що тепер у Росії у багатьох може розвитись найкрайніший пессімізм. Ale ж думаемо, що власне історичні досліди й порівнання можуть побороти той пессімізм, з котрим жити актівно не можна. На лиху, в Росії знаєте історії, а надто новіших часів, далеко не цвіте, а окрім того навіть у школах Росіяне навчаються якось виділяти Росію від усего світа. Тим часом і тепер Росія переживає тілько пору, котрій подібні переживали і другі народи Європи і з котрих вони вийшли, між іншим дякуючи ідеалізму своєї інтелігенції, иноді навіть оптімістичному. Не раз бувало в історії Європи, що найгірші часи апатії громадської, реакції були власне перед часами акції, поступу: А и денегъ нѣту — передъ деньгами! як говориться в великоруській пісні. Не так давно сама Росія пережила сумну добу часів Николая I, а надто після 1848 р. Доба та безспорно була гірша, більше безнадійна, ніж теперішня, бо тоді Росія була більше відрізана від Європи, ніж тепер, тай у самій Європі панувала реакція; а найближчі до Росії уряди Пруський і Австрійський були не дуже ліпші від російського. І все таки після севастопольської війни наступила на кілька часу в Росії доба поступу, в которую щось було зроблено, дякуючи тому, що в попередню добу інтелігенція хоч де що собі виявила з політичного ідеалу: волю крепаків, печаті, земство, публичні суди і т. і.

Тепер реакція богато зламала із того, але де що зосталось. Теперішньої печаті і університетської науки в Росії не можна і з далека рівняти до николаївських. Тепер і з гідкого „Нового Времени“, людина, в тім числі і робітник, а иноді і селянин, котрий загляне в трактир, або

везе пошту, може довідатись про те, що діється на вільнішому світі. Число людей з гімназичною і вищою освітою безмірно вбільшилось. Ми нікак не можемо собі уявити, що б із тих людей ті, хто має які ідеали, в тім числі й автономно-українські, не могли зовсім йіх пропагувати хоч би між своїми приятелями, родичами, сусідами, навіть між мужиками. Особисто я напр. ніколи не „ходив у народ“, бо моя робота вдернула мене в великому місці, в кабінеті. В селі бував я рідко, як гість і, авісно, панич або пан. Але в мене були добре знаємі і серед мужиків, колишніх наших крепаків, котрі знали, що я лихого не роблю (учиться, а потім учителює, мовляв) і готовий послужити йім, чим умію: лист прочитати, відповідь написати, „бумагу“ до уряду, сказати слівце чиновникові, попові, навіть хініну дати проти трясці і т. і. Сусіди-мужики охоче розмовляли зі мною, і мені траплялось говорити йім і про державні справи і виясняти йім і що таке конституція (хоч і без цього слова) і що було доброго в нашій козаччині, которую все таки наши селяне, а надто на лівім боці Дніпра і в Новоросії памятають, і чому лішче б було, як би всякі книжки писались по нашему, українському, і чому я пишу новобранцеві, або заробітчанину на лист, писаний московсько-писарським штилем, відповідь від батька, матері, брата його — по нашему, по українському, і т. д. І ніхто на мене з мужиків не доніс. Не кажу про родичів і сусід з більше освічених, з котрими легше розмовитись про всякі громадські справи, в тім числі й політичні.

Не можливо, що б десятки, сотні, тисячі освічених людей не могли зробити свого в напрямку пропаганди здорових політичних думок, а надто при праці систематичній, при певній організації, котра завше починається з малого і котрої зростає залежить стілько ж від свідомості і енергії членів, скілько і від обставин. А в кінці всого переміни в громадах і державах залежать найбільше від переміни громадських думок. Ми певнісінські, по тому що робилось у Європі і в самій Росії, що коли тілько значна частина громадян у Росії хоч так ясно поставить перед собою думку про державну вільність, як колись поставила про волю крепаків, то переміна державних порядків у Росії наступить чи тим, чи другим способом, чи під нагнітом знизу, чи з гори, чи після війни, чи після голодів, чи під страхом банкрутства, бунтів і т. і. Оглядаючи історію Росії в 50—80 рр. треба по правді сказати, що і в часи „реформ“ 1859—1866 і в часи „в'язній“ 1880—81 рр. державна воля не наступила в ній тілько через те, що не були вияснені в самих передових людей її форми; що напр., тоді, як Поляки рвались до сепаратизму, великоруські і українські

демократи навіть боялись „конституції“, як „справи панської і буржуазної“, і що в усіх навіть поступових людей було „шатаніє умовъ“, говорючи словами ген. Гурка, котрий, звісно, не те думав сказати, що ми.

З сего „шатанія умовъ“ треба перш усого вийти, і між інчим українським автономістам треба собі ясно поставити близчі і дальші ідеали і форми політичні, — державно адміністративні, — для української автономії, і притягти до них своїх земляків показом реальних вигод від неї (адміністративних, фінансових, просвітних і т. д.), а далі шукати собі спільніків і по чужим сторонам. Інакше справа автономії Українців не може посуватись на перед і навіть не вигорить і в часи, для неї придатні, коли автономісти українські опиняться без ясної і реальної програми.

От тим то й жалко, що Українці навіть у заграницій печаті, коли беруться говорити про українську національність і її автономію, то обходять політичний бік справи.— власне найважніший для сеї точки, — тоді як ріжні блягери граються словами про Київське королівство і т. и.

Майже так само пройшов, не зачепивши суті діла д. Вартовий і коло справ соціально-економічних. В сих справах він убачив тільки спор про колективізм, чи індівідуалізм, і позаяк, по його думці, ще ніхто не сказав в сих справах остатнього слова (так мов би то про що небудь на світі сказано буде остатнє слово, окрім того ангела, котрий, кажуть, програє в трубу при кінці світа!), то він і радить махнути рукою на сі справи. Д. Вартовому видимо незнана література соціальної справи навіть російська, хоч по тому, як він навча нас про істнованнє других літератур, далеко Богатших, можна було б ждати, що він прочитує цілі бібліотеки європейські. Навіть по газетам і журналам російським можна бачити, що тепер, окрім рішучих комуністів, єсть десятки соціалістичних партій і що самі комуністи, після того, як партії їх стали з літературних політичними, на сей час менше займаються теоріями про індівідуалізм чи комунізм, а висувають наперед практичні справи: реформи податків, числа годин праці, уbezпечення робітників від каліцтва, болісти, старости, безробіття, реформи аграрні і т. д. і т. Недавно французькі соціалісти видали програму агітації серед селян, і там зовсім не ставлять комунізму, а тільки певну солідарність громад в справах громадських земель, бо тепер ще праця хліборобська не дійшла до такого ступеня колективності, як праця заводська та фабрична. Не ставлять комунізму і соціалісти ірландські, а вдовольняються поки що переходом землі до хліборобів, хоч би і на власність індівідуальну, відкладаючи колективізм на той час, коли його виможе зрист економіч-

ного житя. В Росії ще й без комунізму стоять наглячі справи, котрі требують по своєму радикального заходу: вріст безземельних селян, страшенно неправедна система податків, зовсім непосильний державний бюджет, повна безправність і необезпеченість робітників і т. д. і т. д. Майже всі ці справи вияснені старанними працями учених, публіцистів, земськими статистиками, котрі напр. вже років 20 назад предрекли голоди, що тепер давлять Росію, в тім числі й нашу „благодатню“ Україну. Діло поратування Росії від голоду, як і від других соціально-економічних лих і неправд тепер стоїть в явному звязку з політичною справою, бо царсько-чиновницький уряд і не хоче і не вміє полагодити лиха. Об цим треба говорити, коли не кричати на всіх базарах, а нам українські „народолюбці“ радять ждати, поки хтось скаже остатче слово в справі індівідуалізму і комунізму! Є від чого посумовати власне Українцеві!

І при такій малій розвязі над економічним житем, д. Вартовий далі говорить, що націонали народолюбці мусять поставити „насамперед“ народній добробут (економічний), котрий, по його словам, попереду стоїть і в радикалів*. Добробут той д. Вартовий хоче підняти „в межах від російського уряду дозволених“ — сільсько-господарськими школами (не каже: приватними, чи урядовими або земськими?), позичковими касами, крамницями для доброго й дешевого продажу потрібних селянинові продуктів. Чи треба говорити, що ся програма смирніца для наших часів, ніж офіційна програма кн. Н. Репніна для 1819 р.? Далі що сказати про крамниці і т. і., коли вже й українська „житниця Росії“ не має чим заплатити податки, а навіть і що йісти? Недавно доказано було цифрами, що гроши, котрі ще хлібороби мають у Росії за хліб, як він де уродить, дістають вони лише через те, що сами не дойдають того, що потрібно людині і що йідуть люде в найгірше впорядкованих державах Європи, окрім Галичини!

Далі в справах просвітних (властиво національних) д. Вартовий говорить про вільність „самостійності української літератури“, при чому досить неизручно добавля, „що б українські мові вернено всі її права“. Неизручно, бо в старих школах наших народня українська мова вжи-

*) Не буду говорити за всіх радикалів, але позаяк се вже не перший д. Вартовий говорить таке, то я мушу по крайній мірі за себе скавати, що вважаючи людський організм за річ дуже складну і будучи вретиком проти всіх ортодоксій, в тім числі й соціалістичної (або ліпше німецької соціал демократичної) я ніяких громадських інтересів, ві культурних, ві політичних, ві економічних, не становлю на перед, а всі нарівні — всі вкup!

валась дуже мало по при церковній і навіть польській, котрою читали богато лекцій ще в XVIII ст. навіть в Харківському колегіуму, то б та там, де й кости польської не було. Через те між інчим і так легко було урядові ввести з кінця XVIII ст. в наші школи, старі й нові (гімназій і університети, котрих у нас не було, нехай і не зовсім через нашу вину, бо ми говорили про них ще в гадяцькому договорі 1658 р.). Ми мусимо требувати права для нашої народної мови, як і других політичних прав. не іменем історії, котра часто буде проти нас, а іменем сучасного здорового розуму. Після цього, досить загального требування прав мови, д. Вартовий зводить разомову на саму церковну проповідь, народній суд (волостний, чи й мировий?) і народну школу, требуючи зрештою і законів на українській мові. При сему д. Вартовий признає потребу вчити в українських народних школах і державної мови. Як бачите, програма се ще більше смирна, ніж розвінчаного з „батьків“ Костомарова, — цілком „простонародна“, „для домашнього обиходу“, і смирниця ніж та, яку ми викладали в статтях „Література російська“ і т. д., котрі так розгнівали д. Вартового через 20 років після того, як вони появились. І до сеї програми радить д. Вартовий іти, „впевнюючи словом і ділом (?) російську інтеллігенцію, що така реформа необхідна річ, розвиваючи народну літературу та проводючи її на село“ (А город? — спита хто небудь, загадавши повищі листи д. Вартового).

Д. Вартовий говорить під конець, що його партія національно-народолюбна“ (з такою програмою), яко партія, що має на меті практичну діяльність (курсів автора!) а не самі теоретичні поривання, — чи національного, чи соціяльного змісту (курсів наш!) єдино може мати силу й вагу в українській справі“. Автор не пита себе, як теперішній уряд російський подивиться й на таку програму? Для нас же ясно, що до конституції в Росії уряд ніколи не позовітить навіть української проповіді в церквах, ні мови в школах і на селі (Тепер іноді українська проповідь допускається тільки в Холмщині при боротьбі проти споминів скасованої унії та римського католицтва, так що прихильникам української проповіді в православних країнах застається хиба ширити на українській мові всякі ересі! Не знаємо, що на те скаже д. Вартовий?)

Д. Вартовий, звісно, не проти „zmіни сегочасного режиму в Росії“ і каже, що українські національно-народолюбці мусить „сприяти усіким легальним заходам одмінити“ той режим. Пречудне се „сприяти“, а надто після докорів автора українофілам і радикалам за боязкість. Нам воно нагадує, як одна українська патріотична групка, вбачивши

вже, що галицькі народовці самі почують, що вліали в болото з новою ерою, поклали все таки не виходити з неутралітету, а зайняти віждаюче становище перед віждаючим становищем народовців перед урядом і польським колом. „І Гоголь такого не вигада!“ — писав мені д. Павлик, діставши звістку про таку чудасію.

Ми мусимо зарані відбити один докір, котрий може хто нам зробити. Ми зовсім не думаемо вимагати від кого небудь з наших земляків у Росії активної боротьби з теперішнім режимом політичним. Ми знаємо, що се праця не легка і рискована. Тілько ж з сего не виходить, що б наші земляки мусіли держати в тумані і свої голови. Се вже зовсім не достійно поважних людей. Треба раз на завше признати, що суръозна праця для маси української не можлива, поки не буде в Росії політичної волі, а значить, що й український рух не може мати суръозної громадської ваги, поки не стане на політичний ґрунт. *O'est à regarder, ou à laisser*, як кажуть Французи: або взяти, або покинути! Се треба так і знati і не дурити ні себе ні других.

Зрештою сприяюча поза д. Вартового „перед усікими легальними заходами одмінити сегочасний режим у Росії“ — чиста фантазія. Тепер легальних заходів зовсім не може бути в Росії, бо навіть колишнє, хоч невеличке право петіцій, яке мали земства, а надто дворянські збори, котрі не так давно обертались до уряду з „ходатайствами“ між інчим і про вольність печаті, про адміністративні реформи, про скасування адміністративної висилки, про скликання земського собору, — тепер новими законами, легально скасовано. Навіть що б уп'ять піднятись на такі петіції (а без того вже ніяк не буде в Росії не то зміни режиму, але навіть Лоріс Меліковських „в'яній“) — земства і дворянські збори в Росії мусять, говорючи словами Наполеона III, „вийти з легальності, що б увійти в право!“

Та що тут довго розмовляти! Адже ж і те, що недавно якийсь український націонал видав переклад книги Кеннана, росхвалений навіть „Д'юломъ“ — єсть нелегальність! Ба, навіть працювати для „Історичної Бібліотеки“ д. Ол. Барвінського, для котрої перекладав цензурні монографії Костомарова недавно померший чернигівський земець Каравчевський-Вовк (як довідуємося з його некрологів) — нелегальність, бо та бібліотека заборонена в Росії і т. д. і т. д. І поряд з таким легалізмом, д. Вартовий радить російським Українцям порозумітись з галицькими, буковинськими, угорськими, то б то з людьми, живучими в конституційних державах, де земляки наші мають легальне право по економії агітувати за націоналізацію фабрик і землі, а по

національній політиці за українські університети й виділ усіх русько-українських земель Австро-Угорщини в осібну державну країну, аби тілько під берлом Габсбургів.

Дивна наївність!

Так то можна сказати, що національно-народолюбна гора д. Вартового родила мишленяточко! Те мишленяточко вийшло смирне з рештою не тілько перед російськими законами, а й перед другими українськими групами, так суворо з початку засудженими. Д. Вартовий сподівається, що й українофіли й радикали, як тілько перейдуть від слова до діла, то й пристануть до його національно-народолюбної групи.

Аби було до чого приставати!

Ми, як бачили читачі, не так по вояцькому настроєні до ріжних українських напрямків, як д. Вартовий. А через те, сподіваємося, ніхто не здивується, коли ми, — не відрікаючись ні від одної точки тої програми, котру ми не раз викладали між іншим і в „Народі“, — в той же час обернемося до ріжних українських груп досить миролюбно.

З усего, сказаного вище, не трудно вивести ось яку мораль для української праці.

Праці тої видно тепер не так то богато. Вона не систематична, часом не свідома, не організована. Більше праці, більше думки, більше організації! Але й менше сектярства! Говорючи на християнський лад, можна сказати словами проповіді Івана Золотоуста на Паску: іди постивший, і не постивший! — Христос прийма й того, хто прийшов зарані, й того, що прийшов у ХІІІ-ту годину!

Один працює для науки про Україну тілько по московському (або по польському), — будьмо йому вдачні і ті, що пишемо по українському. Один вірує в українську літературу тілько простонародню, „для домашнього обиходу“, — нехай виробля її, а хто вірує в ширшу, нехай собі працює по своєму, не кидаючи анахтеми на невіруючих; але працюючих, по своєму, все ж таки для української літератури. Один бере собі за виходні точки думки і інтереси всесвітні, другий національно-українські, — впять не будемо анахтемувати одні других, а поглянемо, які власні думки й інтереси хто хоче боронити.

В однім тілько мира між нами не може бути: в справі поступу, чи реакції, в справі кастових, чи всенародних інтересів, бо се справи оснівні, а за котрих вже тисячі років іде між людьми боротьба невисипуща, без котрої жите людей переестало би бути людським. Сеі боротьби не можна замазати ніякими розмовами про національну солідарність,

а надто в нашій нації, котра власне нація плебейська. А що одні з нас будуть поступовцями поміркованими, а другі радикальнішими, одні демократами індівідуальними, а другі соціальними, — те ми можемо одні в других потерпіти, а надто при теперішньому стані нашої країни, котру і в Росії, і в Австро-Венгрії давить дуже вже застаріла система реакції і кастівності.

Під кінець теперішній стан нашої печаті примушує сказати ще про одну річ, про котру при наших обставинах не варта було б і згадувати: се про крутітство, котре завелося в наших кружках і нашій печаті. На щастє, крутів не так то багато в російській Україні, по крайній мірі менше, ніж в австрійській. Там більше хибують люди темнотою, невіданем обставин. Тілько ж усе таки те крутітство завелося і там і в часи „нової ери“ було розвинуло досить свое павутине, так що по за ним не було видно зовсім чесного й поступового в українолюбських кружках. Тут була головна причина, чому й полеміка між ріжними нашими напрямками стала гострішою, ніж би слід було. Тепер почало трохи розвиднюватись і з сего боку, але крутітський Карthagен мусить бути рішуче зруйнований однаково як радикалами, так і націоналами українськими! Для націоналів се навіть більше важко.

30 Марця 1893.

Софія.

Додаткові листи.

Переднє слівце автора.

Печатане „Листів на Наддніпрянську Україну“ могло початись лише́нь через кілько часу після того, як вони були написані. Поки що я напечатав у „Буковині“ лист, спеціально посвячений незгодам моїм з д. Вартовим у справі чисто літературній (Складаю подяку ш. редакції за гостеприїмство!). Тим часом стались нові пригоди: деякі земляки наші ехотіли, що б наші „Листи“ були напечатані і окремо книжкою, а д. Вартовий помістив у „Буковині“ нові листи, досить відмінного проти перших характеру.

Ми завважали потрібним перепечатати в окреме видане наших листів і лист у „Буковину“, додавши до него, для докладнішого обговору справи про широту української літератури, загальний огляд сеї справи, котрий печатаємо і в „Народі“, Окрім того ми мусіли написати осібний лист з

поводу нових листів д. Вартового. Через се все виклад наших думок трохи розбивається і в него увійшли деякі, хоч невеличкі повторіння. Тілько ж се річ незбіжна при наших обставинах праці, далеких від академічного порядку.

Ми позволяємо собі думати, що в усікім разі той виклад в купі з „Чудацькими Думками“, дав певну цільну систему думок про українську національну справу, — громадську і літературну. Ті думки можуть бути і невірні, та сподіваємось, що систематичний виклад їх може мати вартисть тим, що поведе до систематичного ж перегляду справи, важкої як для Українців, так і для їх сусід. Автор не має претензій на інше.

I.

В справі розвитку української літератури.

Відповідь д. Вартовому (Передрук з „Буковини“).

В ч. 6. „Буковини“ д. Вартовий розбирає мої колишні статі в Правді 1873—75 р. „Література російська, великоруська, українська і галицька“. Я власне можу зовсім обективно дивитись на ті статі, писані давно, погляди котрих я далеко не всі поділяю, про що мав навіть пригоду сказати і печатно. Та все таки я маю дещо замітити моєму рецензенту і навіть, думаю, таке, котре зачіпав річ, однаково інтересну нам обом, і може прислужитись до вяснення справи, при яких умовах може розвиватись жива українська література.

Д. Вартовий приписує мені таке, чого я не говорив, а по крайній мірі не думав говорити,— то-б то, що я вважаю мову українську не за самостоячу перед великоруською або російською, що я так же ставлю мову н. пр. Квітки до мови Пушкіна, як і мову поеми Некрасова „Морозъ красный носъ“ і т. п. Я виводив свій поділ літератур у Росії на три: російську (спільну освіченим Великорусам і Українцям), великоруську і українську, більш по змісту їх, ніж з мови. І в свій час, коли в Галичині не мали ніякого поняття про реальний стан письменського життя в Росії, коли н. пр. галицька молодіж не хотіла читати навіть Костомарова або Гоголя, вважаючи їх за „московських“ писателів, не без хісна було показати, що на ділі літературні інтереси Українців не так то вже

різко діляться від російської літератури і що ся література служить на Україні не для одного тілько „помосковління“, що в писаному по російському (мовою, звісно, близькото до народної великоруської) можна знайти український зміст, а також речі і думки не спеціально московські, а европейсько-російські, спільні освіченим Великорусам, як і Українцям. Паралельно тому в Росії, навіть в елементарних книжках і школах навязували Українцям спеціально-великоруські простонародні поезії і пісні, як „общеруські“.

Я вважав потрібним виступити проти такого стану річей, і можу сміло похвалитись, що виступ той не зістав ся без хісна для громади. Звісно, в Росії не вийшло з того нічого, бо там громадські справи не залежать від громадської думки, так що там тілько одна і єсть справа, про котру варто горячитись, се справа політичної волі. Але в Галичині думки подібні до моих, піддержані купкою земляків, котрі помогли засновати деякі бібліотеки з добором книг російських, причинились до того: 1) що молодіж більше познайомилась з російською Україною, а також 2) і з творами європейських пісателів, переложених на російську мову, иноді раніше, ніж на німецьку, і в житті європейським, про котре говорять російські місячники. А з того вийшов хосен для зросту поступово-демократичних думок серед Галичан, а через те получив ся міцніший ґрунт і для національної ідеї галицько-української.

Але помимо цілів угілтарних я мав перш усего на цій виявлені фактичний стан річей літературних в Росії. Д. Вартовий кілька разів зве мої погляди проти-науковими. Він би мав на те повне право, як би зриєт і громадська вартість літератури основувалась тілько на ґрунті етнографічному, а ще спеціальніше на лінгвістичному, а не на всій сумі історичних і культурних обставин, в котрих живуть народи. Тимчасом ми бачимо в історії літератур такі н. пр. факти, що нація латинська етнографічно перестала жити, і навіть мова її перестала бути етнографічною. — але зате вона жила в устах освіченого класу по всій західній Європі, в тім числі і перед Германців і Словян. З того витворилося таке н. пр. диво для етнографічного доктринерства, що твори латинця св. Августина читались як свої, рідні, по всій католицькій Європі, а з другого боку н. пр. такий Беда (Beda Venerabilis). Морус, Бакон і на латинській мові зіставались Англичанами, Длугош Поляком, Гrot (Groot) Голландцем і т. д. Навіть ще не давно, Лейбніц, пишучи по французькому, зіставав ся Німцем.

Д. Вартовий скаже, що се все прояви не природні, а штучні, але хто його зна, що на світі природне, а що штучне,

а надто в людських справах!*) Я старався в своїй студії намітити дійсний стан літературного життя в Росії з Україною, яке воно було перед моими очами, але зовсім не вивдавав його за віковичне, за нормальне з погляду якої небудь національної доктрини. І тепер не буду повторювати реальні покази правдивості моого поділу письменських плодів російсько-української праці, наведені почасти і в статі д. Вартового, а перейду до того, що він сам каже про зрист українського письменства з того часу, як писалася моя стаття, зрист у тому напрямку, щоб виробити українські писання не самого тільки простонародного характеру, а й вищого, такого, котрий доси Українці бачили тілько на мові російсько-великоруській.

Я навіть і в 1873 р. не відмовляв можливості і законності такого зросту. Перш усого я ставив питання і про простонародну українську літературу досить широко, так що були тоді голоси в російській печаті, котрі знаходили мене все таки сепаратистом, як н. пр. „Кievлянинъ“, котрий докоряв мене тим, що я вважав потрібним перекласти для українського простолюдина Гамлета Шекспіра, Орлеанську дівчину і В. Теля Шіллера і т. д. Вважаючи на підставі українських народних пісень пеіхіку українського мужика за досить розвиту, а мову українську за досить багату, я проектував досить широку літературу, котра зразу могла б мати велику публіку і була-б живою, а не мертвим плодом кабінетних змагань зробити літературу, перш усого самостоячу від московської. Література та, по моїй думці, мусіла-б підниматись знизу в гору (се любімі слова моїх статей) і розширятись, в міру того, як піднимався би наш мужик, природна і безспорна публіка для нашої літератури в Росії. Дамі я згадував, попри російсько-українському письменству галицьке, котре вже і по самій речі і тепер має завдачі ширші від українського і з часом мусить мати вплив на остатче. Значить, я і у 1873 р. значно обмежував гегемонію російського письменства над українським і в усікім разі не вважав теперішню гегемонію його (котра по моєму єсть результат усієї суми обставин культури на сході Європи, а зовсім не одної російської поліції, як думали і думають багато Галичан) за довічну. Всякий безсторонній мусить признати, що з 1873 р. українське письменство

*) В дальших своїх листах д. В. сам відступає від своєї виключної лінгвістично-етнографічної думки, бо затічує в українську літературу і старі писання дотатарської доби. Але-ж ті писання (Нестор і друг.) писані були мовою староболгарською, а не українською. А до того воно дуже підpirають „общеруські“ теорії, бо переписувались не менше в Новгороді і Суздаліщні, ніж у Київщині і навіть деякі тілько на півночі і збереглись. Се справа з котрою треба бути дуже обережним!

роширилось і дещо вколупнуло від гегемонії російського письменства. Тілько-ж для самого інтересу українського письменства треба розглянути точно те розширене, і в ем заклику до розгляду і лежить головна ціль моєї теперішньої замітки. Я думаю, що д. Вартовий перецінює те розширене.

Возьмемо перш усего Україну російську. Тут ми можемо побачити, що для української інтелігенції, навіть українофілів, писаня по російському ще і тепер єсть нату́ральне, рідне діло. Н. пр. ні один з українських учених, котрі недавно вибрані почесними членами галицьких народовських товариств, не написав по українському ні одної своєї праці. Одна тілько серіозна наукова праця, напечатана в остатні часи російським Українцем в Галичині (Про стан сім'ї в Україні XVI-XVII ст.) літератури наукової української не може робити, значить, можна сказати, що і доси наукової прози, котра тепер творить скрізь основу літератури, в російській Україні нема. Проба такої прози була зроблена на російсько-українській мові тілько в жеве́ських виданнях, і я маю щось сказати в сей справі.

Почну з того, що скажу, що жеве́ські видання були початі зовсім не з моєї індівидуальної ініціативи, а цілими кружками дуже горячих Українців, навіть націоналістів, і до того далеко не зеленими молодиками, а людьми досить стиглими й досить ученими. І що-ж? Як тілько прийшло до рахунку праць для перших книг „Громади“, зараз же почулись голоси, що-б допустити писаня не тілько на українській мові, а й на російській. З огляду на хвилеві інтереси видане се було найліпше. Але-ж я поставив справу на грунт прінципіяльний, між іншим, щоб спробувати силу широти і енергії українських прихильників „Громади“, і настояв на тому, щоб „Громада“ печаталась усія по українському. Послідком було те, що 10 з 12-ти головних сотрудників „Громади“ не написали в неї ні одного слова, і навіть замітки против моого „космополітизму“ були мені прислані одним українофілом — по московському! З двох десятків людей, котрі обіцяли працювати для „Громади“, між котрими деякі кричали, що треба „пімститись“ урядові за заборону українського письменства в Росії, зісталось при „Громаді“ тілько 4, а котрих 2 зразу імпровізували себе на українських писателів. Д. Вартовий матиме повнісіньке право називати мову жеве́сько-українських видань „варварською“. Інакше не могло бути, бо нам зразу прийшлося та ще на чужині, заговорити по українському про сотні речей з світу науки, політики, культури, про котрі по українському не говорив ніхто ні в Росії, ні навіть в Га-

личині, де були університетські катедри з „руським“ викладом*).

По правді треба сказати, що ми потратили страшенну працю майже за дурно: нас не читали навіть найближчі товарищи. За весь час женевських видань я получав від найгорячіших українолюбців раду писати по українському тільки про спеціально-краєві справи (домашній обиход)! а все загальне писати по російському. Про свої праці я говорити не буду, а н. пр. про роботи Подолінського скажу, що вони по всему були безмірно вище всяких „Вперед-ів“ і „Набат-ів“ — і що ж? Навіть українолюбці читали ті „московські“ видання, а Подолінського ні! Для них просто було тяжко прочитати цілу книжку та ще і прозаїчну, по українському. Ще тяжче, звісно, було йм писати по українському, і вони не печатали українських праць ні в „Громаді“, ні де інде, тоді як часто печатали російські.

Так російсько-українське письменство зісталось і досі, як 30 років назад, при самій беллетристіці та поезії, і українська публіка, як би зісталася без письменства російського, то була-б сліпа і глуха. Ось де фактична причина, чому російське письменство, якою-б мовою воно не писалось, а все таки єсть тепер загально-руське письменство для Росії, своє, рідне, і майже для всіх освічених Українців, а українське держить ся ними для вузького кругу, для „домашнього обихода“, як казав Ів. Аксаков і Костомаров.

Д. Вартовий вказує на те, що в усікім разі українське письменство вийшло вже поза рамки письменства простонародного (про селян, коли не для них). Ми-ж думаемо, що досить буде сказати, що українська беллетристика і поезія змагають ся вийти з тих рамок, а ще не вийшли, а надто не вийшли зі славою хоча такою, яку вони можуть мати за свою „простонародність“, котрою колись хвалив ся, і не без рації, Куліш.

Д. Вартовий нагадує деякі поезії Шевченка, як „Сон“ „Неофіти“ і т. п., а далі деякі твори нових українських беллетристів. Ніхто більш мене не цінить замірів Шевченка в тих творах (окрім хиба виходок проти німецької науки в „Посланні“), але-ж пора вже признати, що заміри Шевченкові остались далеко вище їх виконання. Тому причиною була літературна і всяка друга необразованість поета. Найбільшому, але освіченному прихильнику поета бував просто противно читати грубі пересади в „Сні“, або мішана

*.) Що скаже д. Вартовий про мову д. Рильського в I. кн. Записок тов. ім. Шевченка?

нину Риму з Росією в „Неофітах“, не кажучи вже про іх історичні помилки. У нас дехто любить рівнати Шевченка з Пушкіним і Лермонтовим і високо ставити Шевченка за ліберальність і демократизм його думок. Тілько-ж в поезії самих думок мало, а треба і добірної форми. По формі-ж Шевченкові поеми відстали від Пушкінових і Лермонтових так, як відстоїть наскорна поема малообразованої хоч і талановитої людини від пильної праці чоловіка високообразованого. Ми знаємо біографії трох поетів, бачимо їх рукописі, і знаємо, що коли Пушкін і Лермонтов знали важніші європейські мови, пильно слідили за літературами європейськими, неусипно працювали над своїми творами, перероблюючи трохи не кожде слово, — в Шевченка не було того нічого.

Правда, тому винна доля Шевченка і ми мусимо признати його незвичайну силу, котра все таки виявила себе, але-ж ніяк не можемо признати Шевченка за викінченого поета образованої громади. Се був тілько матеріал великого поета! Через те Шевченко не може примусити образованих Українців, навіть українофілів, не признавати Пушкіна і Лермонтова за рідних їм поетів. Підійті в сім'ї українські і подивітесь ся, чи можуть там батьки, навіть українофіли, дати своїм дітям літературне образовання на самому Шевченку без Пушкіна і Лермонтова? І не судіть строго тих батьків, бо на світі єсть інтереси і окрім етнографічного патріотизму!

Се все ще з більшим правом треба буде сказати, коли перейдемо від Шевченка до тих новіших беллетристів, котрих виставляє проти мене д. Вартовий: до Левіцького, Кониського, Мирного, Чайченка. Д. Вартовий перечисляє їх твори, котрих сюжети взяті не з простонародного життя. Нас дивує, чому в тому списку нема роману Свідніцького „Люборадські“, бо се найліпше, що з'явилось по українській беллетристиці за остатні 10 років. Можна тричі пожалкувати, що безлад в українських кружках (се ще лихो, котре багато шкодить зросту української літератури!) задержало вихід у світ сего романа на 20 років і не дало йому з'явитись тоді, коли в Росії з таким інтересом читали „Очерки буреї“ Помяловського, сего Колумба семинарщини для російської публіки. Роман Свідніцького дає українські варіації буреацької Америки, а до того переважає „Очерки буреї“ Помяловського широтою концепції і картин з буреацького і попівського життя. Жалко і тепер, що роман той мало звісний у Росії (чи єсть його окреме від „Зорі“ видане?)*) а то він там міг би справді служити показом, що

*) Люборадських видав осібною книжкою др. Евг Олесницький ще 1886 р. — Ред. „Народи“.

по українському добре виходить і роман не з простонароднього житя. Правда, жите описаних там буреаків і пошів ще не так віддалене від мужицького, як н. пр. жите панів або городян університетського образовання, так що теза про широту української літератури ще такими працями недопевнена.

Подібне треба сказати і про повісті Мирного з житя дрібних чиновників і міщан, як н. пр. „Пяніця“. Ми дуже шануємо ці повісті, хоч при тому думаємо, що великого інтересу в Росії вони не можуть мати, бо в Росії такі теми вже біті і перебиті після „Шинелі“ Гоголя та повістей Достоєвського і навіть Буткова і др. ще в 40-их років.

Переходячи до творів д. Кониського, ми мусимо заявити просто своє здивовання. д. Кониський має свою ціну як писатель російський, по крайній мірі як кореспондент деяких газет і автор деяких невеличких студій про краєві справи. Але репутація д. Кониського як українського белетрист, се плід непорозуміння в галицько-українських відносинах. Ся репутація зроблена була в Галичині, де важка ехолистичність літературної форми і мертвота змісту белетристики могла вигідно відтінати форму і зміст творів д. Кониського, а надто ще при сюжетах з життя Галичанам невідомого, котре Галичане могли вважати за правдиво змальоване. На самім же ділі д. Кониський не має ніякого белетристичного таланту; в його творах найліпші іноді анекdoti, цілком узяті з життя, і при тому власне простонародного, при чому обробка автора незручна і часто грубо тенденційна майже завше скодить враженню. Його ж романi з життя образованих класів, а надто людей вищого, університетського виховання, можуть тілько підводити українське письменство на глум перед людьми, знаючими те життя російсько-українське і навикшими до літературної манери російських, як і французьких і англійських писателів реально-соціального напрямку. Персонажі романів тих — мозаїка особистих фотографій і грубо тенденційних видумок автора, котрий до того не обзначенений навіть з формальною стороною житя тих кругiв, котрі він описує: студенти в него не студенти, правобережці не правобережці, учителі не тi, хронологія громадських появ переплутана і т. д.

Значить, нам зістають ся тілько двоє з белетристів д. Вартового: Левіцький-Нечуй і Чайченко. Обоє вони люди з талантом, та той талант проявили вони безспорно тілько в творах з простонародного житя, а найменше показали вони його власне в романах з життя людей вищого університетського образовання, так що я боюсь, що власне примір

сих писателів і може говорити проти думки розширити поле української белетристики до рівні з російською.

Возьмім напр. Тургенева. Він не по тому мусить уважатись у Росії за „общеруського“ белетриста, за рідного й Українцям, — що буцім то проти мови його мова українська єсть діалект, чи жаргон. Напроти, я готовий саму мову Тургенева признати жаргоном певної кляси людей у Росії. Тілько-ж тепер той жаргон рідний у більшій частині образованих Українців, а головно, в героях Тургенєва ми, Українці університетського виховання, пізнаємо себе самих: там наші почуття, наші думки, наша пеіхіка. Я мушу сказати, що чув навіть від деяких Галичан, безсторонніх народовців, котрі познакомилися з Тургеневим то в орігіналі, то в перекладах, в тім числі й галицьких, і котрі говорили, що не читали нічого ім так ріднього, як твори Тургенєва.

А я ще не бачив людини, котра-б признала себе самою в придурковатому Радьку („Чорні Хмари“ Нечуя), або в ляльках з темною мовою, котрих Нечуй водить „Над Чорним морем“ *) Романи д. Чайченка „Соняшний Промінь“ і „На роспруті“ стоять вище романів Нечуя з життя образованих людей, бо там по крайній мірі єсть кілька фотографічних картинок і герої говорять не так темно, та все таки і там нема живих тілічних фігур російсько-українських людей університетської освіти, а єсть тільки ляльки з етикетами. До того навіть у першому романі в діях нема консеквентності, а другий зовсім зложений з епізодів мозаїчно і з двома героями, з котрих один змальований богословським золотом, а другий, капризний киселюн, на котрого автор накидав усіякого злочинства, зовсім не тілічний і через те вже не інтересний. Такі романі не вирвуть з рук української публіки не тілько Тургенєва, або Достоєвського, але навіть Боборика та Михайлова.

Пригадаймо-ж, що й на спеціально-українському полі „Тарас Бульба“ Гоголя зостається ся й доси найліпшою національною українською епопеєю, і що нігде не змальована так українська природа і так не намічена українська пеіхологія, як у „Вію“ Гоголя-ж, то й побачимо, як важко теперішній українській белетристиці одірвати нашу публіку від белетристики російської, як від мов би то нерідної.

(З поводу Гоголя ми мусимо зробити такий додаток: в П-їй кн. „Кievsk. Stariny“ 1893 р. надрукований лист Шевченка до кн. Репніної, в котрім Шевченко говорить

*) Про загадні д. Вартовим „Старосвітські батюшкі“ і „Навіжену“ говорити не буду: сі твори просто сором автора, а надто „Навіжена“.

про Гоголя з поводу „Мертвих Душ“ з великим запалом і зве Гоголя наш. Лист писаний вже з вигнання, значить, коли Шевченко вже дійшов до ~~тахіт~~ свого українського автономізму. Д. Вартовий, котрий бачить, — і справедливо! — в Шевченку пророка українського, мусить призвати в сему погляді його на Гоголя ще знак недостаточності зрісту українського національного почуття. Може колись так буде думати і вся українська інтелігенція, а поки що вона тепер дивить ся на Гоголя, як Шевченко: він для неї рідний і в „Тарасі Бульбі“ і в „Мертвих Душах“, хоч в кожному творі інакше. Про Шевченка-ж замітимо, що д. Вартовий перецінює його літературний націоналізм український, бо Шевченко написав усі свої повісті (то-б то більшу половину своїх писань, нехай і слабшу), по „московському“ і також писав і свій інтімний Дневник. В Шевченка ще не було думки виробляти непремінно самостоячу українську літературу; Шевченко вибирал для своїх писань мову, котра в кожному разі була для него лекшою або відповіднішою. Лумка виробити зовсім самостоячу літературу українську, пізніша від Шевченка і ще доси не опанувала всіма українолюбцями в Росії. Се факт, котрого не можна заперечити і котрого не слід ховати від австрійських Русинів!)

Для того треба багато ще талановитої і освіченої праці українських беллетристів. Може та праця й доведе до кінця, котрий вже й тепер бачить д. Вартовий, а може й ні, — може Українці застануть на віки з двома літературами, а не з однією. Природа річ складніща, ніж доктрина! Все, що ми можемо бажати, — се, щоб з одного боку було менше поліції, а з другого більше таланту, праці й освіти, а скрізь менше вузької ненависті, а більше людянosti.

Д. Вартовий помилується, кажучи, що історія не знає ніяких „підлітератур“, ніяких літератур „для домашнього обиходу“ і т. д. В Германії і Італії єсть досить багаті „підлітератури“ на діялектах. У Франції література новопровансальська, котра вживаває мови не менші самостоячої, ніж українська, єсть доси, по суті своїй, література „для домашнього обиходу“ і її писателі, між інчим первокласний талант, як Містраль, звичайно видають свої твори з перекладом на „общефранцузьку“ мову. Література новопровансальська ще менше має прози, ніж українська, хоч має дуже талантовитих поетів і беллетристів.

З другого боку історія зробила таке, що література голландська, котра вживаває дельно-німецької мови — діялекту, котрому подібні в Германії вживаються лишень для „підлітератури“ платдейчу, (поезії, беллетристики) єсть широка

самостояча література. Тай література провансальська, котра у Франції „підлітература“, в Каталонії далеко ширша. О, природа, чи історія дуже плодовита на вигадки!

Знаючи се, я ніколи не радив, (як приписує мені д. В.) ні звужувати, ні розширяти літературу українську, а тим більше галицьку, — задля самої доктрини національної, а не по потребі громадській. Що я радив, при даних обставинах, українським популярним писателям, не дуже відрізняти свої писання від російських по термінології і графіці, се зовсім друге діло. Не давно майже те саме казали кореспонденти львівської „Зорі“, українофіли чистої води, котрі слідили за „українською книжкою на селі“. Я тільки звертав увагу на теперішні обставини народньої освіти і літератури в Росії.

В усікім разі тепер ще виступи українських беллетристів і поетів із круга сільського життя скорше підпирають ту теорію, що вони не мусить з него виходити, з них рамок, ніж противну, бо в усікім разі ті виступи не вдачні, тоді як в кругі „простонародні“ українська белетристика й поезія завоювала собі значну пошану. А все таки я не був і не буду проти проби тих виступів, а тільки хотів би, щоб вони були більше вдачні.

В остатні роки українські писателі в Росії зробили чимало проб виступити з сільсько-українського кругу в праці над перекладами з чужих мов. Тілько-ж між тими пробами вдачними можна призвати лише переклади Куліша а Шекспіра і Баўрона, бо тілько в них перекладах видно добру літературну школу, справді європейську. Потім можна почасті вдовольнитись перекладом Одіссеї д. Байди. Інші-ж переклади українські не можуть ніяк задовольнити елементарних бажань. Нігде нема такої *licentiae traductoriae* як у нас. Напр. д. Лобода, перекладчик Тараса Бульби, сміло поприписував до Гоголевого тексту цілі тиради. Такий переклад переглядала куча людей і ніхто не завважив, що се річ антлітературина. На перекладчика напались приятелі тілько тоді, як Юзефович у „Кіевлянині“ обвинив д. Лободу в тому, що він приписав Гоголеві думку про „осібного царя для України“. В усікім же разі не можна нікому дати в руки працю д. Лободи, як переклад Гоголя; так що ся праця, роблена щиро і з великим трудом, тепер пропаща. Руданський вважав себе в праві обскубти Гомера від знаменитих його епітетів лишень для того, щоб перекласти Іліяду не характерним же гексаметром, а складом українських дітських пісень! Тепер д. Ніщинський видає нам Софокля, перелицьованого по своєму.

Переклад Дантового Ада д. Сивеньким доходить часто до повного скандала, так, що питаєш себе, з якого тексту перекладав наш земляк? Тут власне згадаєш слівце: *traduttore — traditore!*

Через се майже всі проби перекладів російськими Українцями творів європейських поетів — праця пропаща. Літературно образований батько на Україні, навіть українофіл, не може дати тих перекладів своїм дітям замісць російських. Тут опять приходить ся ждати від українських писателів більше літературного образовання, більше праці, коли не талантів, котрі звісно, в руках божих.

Се вже було написано, коли ми дістали ч. 2 „Буковини“, де д. В. проводить далі розмову про мене, навіть особисто, при чому приписує мені, мов би то я думаю, що українська література й на віки мусить бути бідною, що я не можу собі „увійти іншого становища“, що я забуваю, що єсть ще літератури, богатші від російської, що я навіть поклоняюсь таким представителям російської культури, як „урядники“. Се вже чисті фантазії д. Вартового — полеміка для полеміки! А на біографічні здогади про мене д. В., котрий каже, що „Драгоманів навчивсь, освітивсь, виховавсь і вигодувавсь (боже, яке богатство глаголів!) московською мовою, літературою, освітою“, я позвою собі сказати, що я з малечка говорив і українською мовою, (мій батько збирав українські пісні і писав українські вірші; з дитинства попри російських книгах читав і по французькому й по німецькому; а з 20—25 рр. свого життя читаю на 5 новоєвропейських мовах, окрім слов'янських, більшу частину свого зрілого віку прожив не в Росії, — і коли хоче знати д. Вартовий, „кохаюсь“ більш усего в літературі, як і в загалі культурі й політиці англійській! — і готовий дожити віку зовсім без книг російських, окрім спеціальних моого фаху! Значить, для мене особисто здогади д. Вартового не мають ніякого прикладу. Але я бачив на Україні такі факти, що на 100 українофілів ледви 2—3 читали європейські книги, та й то більше фахові, і що більша частина навіть українських писателів не знає ні одної європейської мови. Які при такому стані річей можуть бути відносини української літератури до російської і образованість українських писателів, коли вони будуть гордувати навіть російською літературою? От на такі факти треба б звернути увагу д. Вартовому, а не вдовольнятись фразами, що мовляв, „єсть літератури богатші від російської і що з них вільно кожному здобувати собі розумову іжу“. Про себе ми скажемо, що ми-б слова не говорили про культурну вартість російської літератури, як би бачили на Україні

хоч де небудь рішучі заходи для того, щоб здобувати ту іжу безпосередно з Західної Європи і як би в писанях нових українських літераторів не била в очі явна необразованість, навіть просто літературна.

Перейдемо тепер у Галичину. Перш усего я мушу сказати, що думки мої про літературу галицько-руську зовсім невірно пересказані д. Вартовим. Я не маю в себе ні одного екземпляра своєї роботки, про котру говорить д. Вартовий, але я не памятаю, щоб там були вирази, котрі б дали рацію д. Вартовому приписувати мені думку, будім то література галицька єсть „тілько наростком літератури російської“, чи як каже д. В. „общеруської“. Я завше знов, що література галицька виросла з обставин австро-слов'янських і держить ся переважно ними, хоч і підпада впливам російським і українським, та їй то більш по формі, ніж по суті. Так література „московофільська“ нічого спільногого по суті з російською не має. Література „народовців“ більше зближається з українською, а через те, по духу, і з російською, але все таки по суті далека від них, так що навіть культ Шевченка не перешкоджа народовцям зостатись по суті австро-рутенцями. Тілько „радикальна фракційка“ галицька справді близька до російсько-українського письменства, та їй на неї чим раз більше впливає безпосередно західна Європа, в чому я бачу показ початку більш рішучої еманципації і російсько-української літератури від російської.

Тілько-ж тепер галицька література дуже слаба, щоб робити конкуренцію російській, і при всіх теперішніх обставинах навіть не може скоро розширитись.

Проби показали, що Галичина не в стані оплатити свою літературу, окрім популярної. А тимчасом російська Україна (9—10 губерній) оплачує $\frac{1}{3}$ видатків на російське письменство, як се видно зо статистики преіумерантів „Современника“, „Вестника Европы“, „Русской Старине“ і т. и. Значить, Галичина мусіла-б шукати собі базару для своєї літератури в Росії. Се тепер неможливо через цензуру російську (значить, Галичина мусить помагати політичній переміні в Росії!), а також через те, що галицько-руська література зовсім не відповідає літературному смаку російському. Вона відстала від него років на 50, коли не на 100!

Для Росіян галицька наука — ехолястика, галицька публіцистика — реакційна, галицька беллетристика — псевдокласична мертвеччина. Виключити треба тілько твори Федъковича, Франка, та радикальну публіцистику, котрих

усе таки читають у Росії українські кружки*), а також трохи й Москалі й Поляки.**) Навіть перекладів галицьких в Росії не стануть читати, коли-б іх пустила вільно цензура. Напр. „Бібліотека найзнаменитших писателів“ дав переклади річей, котрі давно вже Росіяне прочитали на російському й лішче переложені. Про літературну школу галицьких перекладчиків свідчить ліпше всего те, що перекладчик „Обломова“, цілком викинув цілу главу: „Сонъ Обломова“, котра поясняє увесь характер героя, і в той же час єсть одним з перлів європейських літератур! Окрім того по галицьким перекладам напр. французьких і англійських писателів зараз видно, що вони зроблені не з орігіналів, а з німецьких, або польських перекладів.

Вже одна кумедна транскріпція французьких та англійських імен, котра прийшла через німецьку та польську транскріпцію і вимову, примусить російського Українця, звикшого в Росії до фонетичної транскріпції імен, відповідно вимові йіх в орігіналі, кинути галицький переклад „найзнаменитішого писателя“. Очевидно, що поки Галичина не пристане до новіцього європейського життя в науці, політиці й культурі, доти галицька література не йтиме в Росію і не може там підпирати українську літературну автономію.

Ось як фактичні обставини спирають зрист української літератури і підпирають гегемонію над нею літератури російської, котра не може тепер не бути своєю, рідною і для освічених Українців. Середня людина не може бути поліглотом. Вона потребує одної мови, котра-б вязала її зо світом. Які-б не були етнографічні відносини людини до такої мови, а коли та людина прочитала на ній у перше Шекспіра, Гюго, Шіллера, Гайне; через неї слідить за тим, що говорять в паризькій академії, англійському парламенті, на наукових і соціальних конгресах і т. и., то мова та і її література не може не стати людині свою, рідною.

Такі факти треба розібрati в усій іх суті, а не аводити всю розмову в сій справі на саме насильнє помосковлення та на самостоячість української мови, признану Міклошічем і т. д., — як не треба зводити також літературну критику українську на самохвалство та вваємні кадила, котрі тепер у такій моді між „патріотичними“ кругами в російській Україні й Галичині. Ні одна, навіть

*) І „Буковина“ мала і мав там своїх читателів. (Увага редакції „Буковини“).

**) Остатчими роками почали в Росії читати „Ворю“ і „Дзвінок“, але-ж ті видання на більшу половину наповнюють російські Українці, а спеціально галицьких виробів там Росіяне не дуже то хвалять.

дужча література не вибереть без задухи тих кадил, а наша просто сохне в іх димі. Пригадаймо, що дійсний зріст російської літератури почав ся власне з того часу, коли Бєлінський, перед лицем самого Пушкіна, зважив ся напечатати, що в Росії ще нема літератури.

За такі слова Бєлінського трохи не розірвали то-дішні патентовані російські „патроти“, а тим часом історія показала, що в словах Бєлінського й був правдивий патротизм.

P. S. Ми дуже раді, що можемо вказати на допись д. Вільхівського „З України“, в „Правді“ 1893 за міс. лютий, як на доказ того, що найновіші українські писателі близько підходять до нашого погляду на теперішній стан нашої літератури. Д. Вільхівський, котрий вже нераз висказував здорові думки в дописях своїх у „Буковині“, „Зорі“ і „Правді“, тепер говорить про те, коли галицька печать може мати інтерес для публіки української в Росії, — і доволі ясно каже, що теперішня галицько-українська печать майже ніякого інтересу там мати не може.

„Українська інтелігенція в Росії, каже д. Вільхівський, має в руках досить велику російську літературу і досить звикла до неї. Ся література є безперечно живою і дужою літературою і через те вдоволяє богатьом духовним потребам, що має інтелігент Українець. Коли українське письменство буде йти тілько слідом за російським, . . . то воно здобуде прихильності від нашої інтелігенції, яка те саме знаходить і в московській літературі... Се-ж я кажу так, що коли „те саме знаходить“, а найсправді воно і того не було, бо досі наша інтелігенція не знаходила в українському письменстві навіть тої живої течії, яка є у російському, а знаходила більш клерикально-консервативне рутенство, буреацько-семинарську мертвоту. Де-ж ій було прихильти ся до українського письменства?“

„Ні, коли хочуть українсько-русські письменники, щоб іх читано і в Росії, щоб іх твори посували наперед українську справу, то мусять вони давати те, чого не може, не має сили через свої обставини дати російське письменство... В Росії письменству нема волі, думка спиняється ся цензурними заходами, — хай галицькі видання дадуть нам приклад вільної думки, думки не підрізаної ні офіційними, ні хатними цензурними ножицями, — і тоді вони можуть бути певні, що іх читати муть і в Росії, не вважаючи ні на які цензурні заборони. Українська інтелігенція, як і в загалі російська, шукає волі, широко зрозумілого лібералізму, і хто ій його дастъ, тим вона і цікавить ся“...

В сих словах далеко більше правди й розуміння добра для нашої літератури, ніж в оптімізмі д. Вартового в поглядах на літературу українську і в пессімізмі в поглядах на громаду і культуру російську, в котрій би то кн. В. Мещерський тепер замістив Герцена і котрої-б то характерним представителем тепер служить жандарм-урядник. Такі звістки посилали в австрійську Русь, значить свідомо, чи несвідомо обманювати закордонних братів, шкодити зросту думки про те, як власне може скріпитись українська література. Не станемо розводитись над тим, що кн. Мещерського ніхто в суріоз у Росії ніколи не брав і не бере, ми вкажемо тілько на те, що напрямок інтелігенції в Росії характеризується тепер зовсім не газетами, котрі справді дуже придавлені цензурою, (хоча і між газетами напр. „Рускія Вѣдомости“ держуться прогресівного напрямку до сить твердо) — а місячниками. Між тими-ж прогресівні, — „Вѣстник Европы“, „Русская Мысль“, „Сѣверный Вѣстник“ явно переважають консервативні і мають в сумі яких 20—25.000 пренумерантів, між котрими третю частину власне в українських губерніях.

Порівнайте хоч по 2 книжки названих місячників з галицькими виданнями, то зараз же побачите, що людина, котра мати-ме в руках ті місячники, може держати свою голову в сучасній передовій Европі, — тоді як галицько-українська література тої Европи не хоче знати.*). В тім то наше найбільше горе, що коли в Росії давить печать реакція поліцейська, в Галичині її мертвить реакція громадська, добровільна, а в Україні необразованість самих літераторів! Остатні хиби страшніші всяких цензур, і поки вони не будуть усунені, доти наша література не стане на дорогу розвитку.

(Конець листу в „Буковину“).

*) Шідіть напр. в редакції галицьких видань, в товариства галицькі, чи знайдете ви там напр. французьку, або англійську книгу, місячник? Там і з німецькими не густо, крім хиба газет, з котрих зрештою все таки можна було-б нарізати чогось живіщаго і пущнішого, ніж звичайні звістки по галицьких по газетах! — Вище ми говорили про періодичні видання російські, котрі слідять за Европою. До того не зауважмо переклади книг, котрі остатніми часами знов оживились у Росії. Так напр. в остатні місяці там явились перекл. таких капітальних діл, як Буасье — „Паденіе язычества“, Сорель — „Европа і французька революція“, Грін — „Історія англійського народу“, Дюрінг — „Курсъ національной и соціальной економії“, котрі треба знати і спеціалістам і просто образованим людям.

II.

Новина думки про самостоячу українську літературу. Поява сеї думки у Костомарова і Куліша. Йіх пізніші погляди, більше панруські. Автономні думки і праці Нечуя. Новіші праці російських Українців і австрійських Русинів для зросту української літературної автономії. Неслужність автономного фанатизму в сій справі в Росії і в Австро-Угорщині. Погляди д. Вартового на москалефілів галицьких. Ревонна половина їх і фанатична. Складний характер австроруського москалефільства. Його натурані причини. Заграничний і реакційний елемент в нему, а надто в його генеральному штабі. Москалефільська молодіж. Провінціальні москалефи. Точки незгоди і можливої солідарності австроруських москалефілів і радикалів. Церковна реформа, православіє і справа свободи совісти в Галичині. Стан москалефілів і радикалів перед сими справами.

Огляд зросту думок про самостоячість української літератури не зовсім входить в цілі наших листів і засулює осібної студії. Та все таки мусимо тут сказати де-що в сій справі хоч в загальних рисах.

Ми вже вказали на те, що старші українські писателі і сам Шевченко зовсім ще не думали про осібну літературу українську, а надто рівну в усему з російською. І досі єсть такі українські писателі, котрі і залишились на сім же ступні. Думки про самостоячу українську літературу просакують у Костомарова перед його арештом, очевидно під упливом західнослов'янських патріотів, чеських і іллірських. Тільки ж в часи „Основи“ Костомаров обявив всі літературні заходи українських писателів діалектством окрім праці коло популярної літератури, в котрій одній вбачав серіозне діло. В огляді української літератури, зробленому для книги Гербеля „Поезія славянъ“, Костомаров виразно призначав, що українська література існує і може існувати лише „для домашнього обиходу“, як підрядна російській. В пізніших статтях своїх у „Вѣстн. Европы“ він розвивав подібну думку, не хвалючи навіть намірів перекладати на українську мову таких авторів, як Шекспір, а напираючи на потребу літератури про простий народ і для него. В сі часи Костомаров дав чудненький образ твору вкупі російського і українського, — в

повісті „Черниговка“, в котрій все, що йде від автора, написано по російському, а розмови дієвих осіб написані по українському.

В часи „Основи“ енергічно виступив з думкою про самостоячу українську літературу д. Куліш, котрий придумав для російської літератури і термін: „сусідня, або за Есманьска словесність“. (Есмань — річка на східній границі Чернігівської губернії). Куліш перший у нас почав писати тоді критичні і історичні статі по українському, — історичні, а рештою, на пів популярні, як „Хмельницька“. Пізніше Куліш напечатав по українському у „Правді“ „Перший період козацтва“, одну з найліпших у нас праць історичних, став печатати переклади Біблії, — та в той же час був обернувся і до російської літератури більше прихильно, очевидно, признаючи і йайі не тільки сусідньою, а все таки, по своєму рідною Українцям. Тепер він ужива термінів: староруська для української мови і літератури і новоруська для російської, пише по російському свої наукові твори з явно панрусською тенденцією, а в той же час перекладами своїми на українську мову з Шекспіра, Байрона і др. розширя українську літературу за границі простонародності, а своїми оригінальними українськими творами (про зміст котрих тут не до речі говорити), те ж не простонародніми по сюжетам, зручно вбогача нашу літературну мову.

Думка про повну самостоячість української національності і літератури енергічніше проявилась у декого з новіщих українських писателів, напр. у Нечуя, котрий почав писати по українському романі з житя людей університетського образовання (Уривки з „Чорних Хмар“ явились у „Правді“ 1873 р. Раніше в Галичині стали появлятись з подібними намірами повісті д. Кониського, але вони були мало звісні в Росії, та й дуже вже слабі з усіх боків, окрім мови). Як уже сказано, романі ті слабіші, ніж повісті Нечуя з простонародного житя, та й з ідейного боку не показують великої освіти в самого автора. Нечуй же написав по українському і досить обширну наукову студію: „Світогляд українського народу“, але студія та не могла звернути на себе уваги в науковому світі, бо в ній не видно знакомства з станом мітолігічної науки в Європі, та і в самій Росії погляди учеників Грімм-Куновської школи, таких як Афанасьев, за котрими пішов Нечуй, вже стали застарілими.

Треба завважати, що єсть ще одна причина, котра спина зрист літератури української, по крайній мірі політичної і примушує навіть автономістів-Українців писати по російському. Тепер безспорно інтеллігентному Українцеві

лекше читати писане по російському, ніж по українському. Окрім того, доля автономії Україні залежить від загальної політичної реформи Росії. Значить всякий, хто пише про політичні справи навіть українські по українському, зразу обрізує собі $\frac{9}{10}$ публіки в тої, котру міг би мати, і не осягає ніякого реального інтересу, бо політичні справи біжути. Тілько тоді, коли в Росії встановлена буде політична воля, за помічю в першій лінії всеросійської агітації на всеросійській же мові, — настане для українських політиків і публіцистів потрібний спокій, при котрому вони могтимуть потроху виробляти собі українську політичну літературу і відповідну для неї свою публіку. Тепер же по українському варто писати про політичні речі лишень для Галичан.

В загалі можна сказати, що думка про зовсім самостоячу літературу українську єсть думка більше австроруська, ніж російсько-українська. Воно й натурально, бо в Австрійській Русі тепер єсть для такої літератури більше реальної підстави. Горе тілько, що ідейна відсталість австроруських писателів навіть у порівнанню з російсько-українськими лежить колодою на дорозі поступу тої літератури. Яку будучність та література матиме в Австрії, не станемо загадувати. Порахуємо ліпше здобутки її до сего часу.

Здобутки ті більш формальні, ніж реальні, більше в кадрах і підставах літератури, ніж у самій літературі. Найважніші з них підстави — учебники шкільні, елементарні й гімназіальні. Тут народовцям, а надто „Просвіті“ належить повна заслуга, хоч улекшена офіційними обставинами й заходами. Для російської України поки що та педагогічна література галицька великої вартості мати не може, як через ріжницю обставин шкільних, так і через дуже малу старанність галицьких авторів і перекладчиків коло обробки мови. Мова та російським Українцям видається важкою, мішаною, часто зовсім варварською. Ліпше оброблені лишень учебники по словесності: дд. Партицького, Ол. Барвінського і др.

По часті вищої науки австроруська література появилася дуже не багато, не глядючи на те, що в ній вже більше 40 років існують руські університетські катедри. Найліпша праця на сім полі австроруська і така, котру будуть найліпше читати в Росії, — це „Історія літератури рускої“ д. Ом. Огоновського. Тілько ж це лишень звод матеріалу найбільше про нову малоруську літературу XIX ст., а властиво наукової обробки його автор не дає, бо, видимо, по своєму напрямку і по слабості загального образовання, не способен дати. Мова сеї праці старанно оброблена і легка, хоч манера солодковата і без потреби підроблена під народні пісні часто дратувє.

Слідти за європейською передовою думкою в наукі й політиці пробують в Галичині лишень радикальні видання, котрі, за виємкою беллетристики, найбільше, хоч все таки мало, читаються в Росії з усего, що печатається в Австрійській Русі. Але проб тих дуже мало. Число їх, видимо, впиняється недостачею робітників і копштів видання в Австрійській Русі.

Після всого попереднього огляду можна сказати, що справа повної самостоячести української чи малоруської літератури ще й доси нова. Вона поки що більше тільки поставлена, як питань, ніж розрішена пробою, хоч усе таки можна сказати, що в остатні часи досить замітно вбільшились ознаки можливості значного розширення тої літератури. В усякім разі на сім полі українським автономістам ще предстоїть багато праці, а поки що вони поступатимуть дуже не резонно (не науково!), коли вбачатимуть *sensus belli* в тих, чи інших поглядах на сю справу з боку сусідів і своїх земляків.

Така миролюбна думка має і свою практичну, політичну вагу, а надто в Галичині.

В часи „Основи“ думка про широту української літератури довела до сварки україnofілів (з котрих більша частина була власне українськими славянофілями) і московських славянофілів, а котрими, як напр. з Аксаковими, Шевченко і Куліш перше дружили і в органах котрих Куліш викладав свої літературні погляди („Епилогъ къ Черной Радѣ“ в „Русской Бесѣдѣ“). Незгода між Українцями і масою московських славянофілів, певно, наступила б, в міру того як у остатніх розвивались би національно-державні централістичні думки, котрі зближали їх з російськими централістами-бюрократами западницької школи, як Катков. Та все таки тепер чудненько, коли згадаєш, що сварка між двома славянофільськими школами в Росії вийшла власне за справу більше теоретичну, ніж практичну, і що, після гарячої сварки, в кінці і Костомаров і почасти Куліш прийшли до думок про відносини українського письменства не так далеких від тих, які в 1862—63 рр. висказували і Вол. Ламанский і Ів. Аксаков.

Тепер старе московське славянофільство вимира в хвилях бюрократично-реакційного централізму, від котрого воно не вміло обмежитись. В теперішніх славяноблаготворительних кругах не видно навіть такого Ореста Міллера, котрий все таки благодушно плакав, що, „южнорусскимъ братъямъ“ не вільно читати по своему навіть евангелія, і високо ставив Шевченка. Тепер голос в оборону українського слова в Росії почуєш лишень від ліберальних „западників“, потомків того Бєлінского, котрий хоч хвалив

українські пісні і намір Квітки писати українські популярні книжки, та сміяється над думкою про українську літературу і навіть над Шевченком, — та від „народників“, таких, як д. Златовратський, хоч і тут здібаш такоого л. Скабичевського, котрий, похваливші Шевченка, дивись! — ускубне українство і новішу українську літературу, видимо, її не читавши. Та все таки хто зна? Може в Росії і відродиться яке славянофільство розумніше, ніж теперішнє славяноблаготворительство, і виявиться хоч на точку Вол. Ламанського і Ів. Аксакова 1862 р. в справі української літератури. А з другого боку і ті западники, ліберали і народники, котрі не хвалять поліційних заборон проти українського слова, хоч при тому ображаютися дуже широкими претензіями українських автономістів, не відповідаючими їх реальній праці, являють з себе такий громадський елемент, котрий зовсім легковажити не слід.

Звісно, в українській, як і в усій справі головне діло працювати самому, не складаючись на чужу ласку. Та все таки на віщо-ж сваритись з сусідами за той бік справи, котрий ще недопевнений пробою? Досить буде, коли нам призначено буде те, що вже ми виробили свою працею. Дальніше рішить дальніша праця.

Справа про широту української літератури, відносно до російської, отримала тепер особливу вагу, політичну. Через етнографічно-літературні формулі тепер стали на ножах партії народовецька і московофільська. Російські славянофіли рішучо стоять на боці народовців, як російські славянофіли і централісти на боці московофілів. Трохи орігінальний погляд висказав д. Вартовий в однім з своїх недавніх листів у „Буковині“ (л. XIV). Він подає голос за те, що коли б тільки галицькі московофіли держали себе подібно Костомарову, котрий, при всій свій „прихильності до Москви“ не зрікався української народності, працював на її добро і т. д., або подібно Наумовичу в 60—70 роках, коли той писав народні книжки чистою народною мовою, — то можна б було Українцям миритись з такими галицькими московофілами.*)

В таких словах видно початок іншого погляду на річ, ніж у звичайних українолюбців. Остатні згори анахтемують галицьких „общерусів“, хоч ся анахтема часто буває чудною і прямим лицемірством. Бо ж під сю анахтему дійено мується підойти не тілько такі люди, як Максимович, Костомаров і др., а й більша частина всіх теперішніх українських письменників.

*) Подібний погляд висказували й ми, між інчим в статі про Костомарова, посланій в „Правду“ на запит українського її сотрудника. Але редакція „Правди“ вважила за ліпше не допустити до громади нашої відповіді.

інолюбців у Росії, котрі звичайно дуже мало пишуть по українському, або й зовсім не пишуть, тоді як пишуть по „московському“. Навіть з числа Українців, вибраних почеcними членами товариств народовецьких, один не напечатав ні слова по українському, другий напечатав лишень кілька коротких біографічних справок, а оба багато печатали по московському і з думками історично-етнографічними досить общиеруськими — в усякім разі відмінними від народовецьких теорій.

Тілько ж, не глядючи на початок такого безстороннього суду над галицькими московофілами, д. Вартовий в кінці розмови прокляв тих московофілів навіть досить фанатично. Причина такого звороту лежить, звісно, в фанатизмі самих галицьких московофілів, але також і в абстрактній постанові всеї справи у д. Вартового.

Він вважає москалефільство більшості інтелігенції української в Росії за річ натуральну при даних обставинах, тоді як австрійських московофілів зве просто ренегатами тому, що, мовляв, в Австрії нема московської культури. Тілько ж і в Польщі XVII-XVIII ст. не було московської культури, а чому ж напр. Іов Борецький, Б. Хмельницький, С. Палій і др. були московофілами, хоч політичними, бо тоді про культуру в загалі мало думали?

Ми вже мали пригоду говорити про те, як невірно складати появу московофільства серед Русинів австрійських на саме тілько ренегатство „погодінської колонії“ і т. д. Ренегатство тут було і єсть, але були й суть і глибші причини, хоч може й патологічні.*⁾ Перша причина — реакція домовим обставинам, котрі гнітуть австрійських Русинів, а друга — певний аристократизм, котрий відрива людів від мужнictва, між іншим і з його етнографічними ознаками, як мова. Найліпший доказ тому можна бачити на Венгерській Русі, де найчесніші люди, патріоти — московофіли. Поліпшити такий стан діла українолюбці можуть не фанатичним анахтемуванем, а лишень працею коло своєї культури і демосу в загалі, а окрім того розважним, можливо спокійним поступованем з москалефілами, не виключаючи згори всякої згоди з ними, по крайній мірі в деяких точках.

Правда, тепер ся згода дуже втруднена. Д. Вартовий справедливо показує на реакційність галицьких московофілів,

*⁾ Ренегатом можна називати напр. Климаковича, котрий з гарячого українофіла рантом став московофілом, але трудно назвати ренегатами напр. Зубрицького, або Дідицького, котрі з Рутенців стали по трохи московофілами. Важко навіть назвати ренегатом Головацького, котрий теж по троху переходив від рутенської малорускості до московофільства. Нісля того і д. Ом. Огоновський буде ренегатом, бо став із Рутенція українофілом.

на їх дружбу (або ліпше сказати: службу) з Победонощевським елементом у Росії. Тілько ж для правдивого суду в сій точці треба згадати і те, що значна частина україноФілів галицьких теж реакціонери і слуги свого роду Победонощевщини. Тут, значить, суть діла не в тих, чи інших національних фільтрах, а в реакційних думках. Так треба й поставити справу!

До реакційності галицьких московофілів, вказаної д. Вартовим, ми ще додамо страшенну політичну деморалізацію їх генерального штабу, ще більшу, ніж деморалізація відповідних народовецьких кругів. Сі дві ознаки роблять всякі зносини з тим штабом неможливими для всякої людини, привикшої до скілько небудь чистої компанії.

Але окрім того генерального штабу єсть другі москалефільські елементи в Галичині — провінціальні москалефіли, перемішані з рутенцями, і студентська молодіж. Ся молодіж в остатні роки було подавала надію на те, що заложить свою радикальну партію, по крайній мірі в деяких точках, — в політичних і соціальних, — подібну до русько-української радикальної партії. Читателі „Народа“ знають, що ми не дуже то покладались на ті надії і остерегали наших молодших товаришів від дуже завчасного братаня з молодими московофілами. Тепер уже можна сказати, що з надій тих не вийшло нічого, окрім маніфестацій проти львівського митрополіта, котрі, навіть відклавши на бік їх грубу форму, сами по собі ще нічого не означають.

Тілько ж можна сказати, молоді москалефіли нічого не зробили ще власне через свою молодість, в часи котрої всім ліпше приготуватись до громадської праці наукової, ніж пускатись у активну роботу, та ще і політичну. Може й так! Та до того ми додамо, що, як видно по деяким публичним ознакам, спинила москалефільську молодіж від виступу з своїм радикалізмом, ішо одна, дійсно хороблива причина: молодіж та не зважилася одірватись від львівського генерального штабу москалефілів, а той не зважиться одірватись від російських Победонощевських кругів.

Поки так стоятиме справа, — тут буде *casus inewabilis*. Тілько ж усе таки стояти перед московофілами в апріорною анахтемою буде нереzonно. Особливо від молодіжі все ж можна сподіватись, що приступивши до якої громадської праці, хто небудь з неї візьметься і за народне діло і тоді навіть зрозуміє і вагу народної мови і хоч скілько небудь зблизиться з народом і національно. Відмірювати заразі міру такого зближення і національного почуття і грозити анахтемою за недостаточну міру було б нереzonним. *Dunque vedremo!* — ліпше скажемо ми, а не *speriamo bene!* як говорять Італіянці в безнадійних пригодах.

Обернувшись до московофілів-Рутенців на провінції, ми знайдемо там більше симпатичного. Безспорно між ними є люде добросовітні, котрі по своєму хотять полегкості своєму народу від усіх болячок і гніти і дешо роблять в сему напрямку. Звісно, брак політичного образовання, а також натиск львівського генерального штабу не дає тим людям виступити на чистий шлях. Але тут треба скласти надію на силу обетавин і теперішнього світового поступу. Точки спільні українським поступовцям з чесніщими москалефілами можуть згодом визначитись, по крайній мірі на полі соціальнім і політичнім.

Вже й тепер дехто з москалефілів починають розуміти важливість економічних справ в смислі більше-менше радикальнім. *) Стільки, котрі розуміють потребу політичних реформ в напрямку демократичному, напр. загального виборчого права. На полі культурнім деякі москалефіли не зовсім відмовляють вартості народній мові, по крайній мірі в літературі елементарній. Коли що пошкодило в сій точці в остатні часи, то власне нова ера з її поліцейськими погрозами москалефілам, бо поліцейське українофільство мусіло також роздратувати галицьких общину, як поліцейська община в Росії роздратувала українофілів.

Найбільшою перепоною між українськими поступовцями і москалефілами стоїть клерикалізм остатніх. Тілько ж упіть такі треба згадати, що клерикалізму чимало і серед народовців. Тут треба скласти надію на зрист і серед Галичини думки, котра все таки де-дамі все більше шириться і на сході Європи, а власне, що в справах віри треба кожому залишити свободу вірити, чи не вірити і що, відповідно сему, найліпше впорядковане справи релігійні єсть не тільки повна толерантність, а й поділ церкви від держави, про котрий галицькі радики поставили думку навіть селян, і селянне приняли її не без сімпатії. А треба завважати, що так, як складаються справи в Галичині, то виходить,

*) В свій час Наумович не мало попрацював для ширення серед народу думки про кооперацію. Деяло в сім напрямку роблять і тепер дехто з москалефілів. Стільки москалефіли, котрі підpirают між народом думку про солідарність (звому) перед панами в справі найму на поlevі роботи і т. і. В таких точках чесніщи москалефіли на провінції сходяться з лішими народовцями. — Р. С. Після того, як усі наші листи були написані, відбулось 29 січня окружне віче в Стрию, де провінціальні народовці і московфили, а також радики радились досить мирно і солідарно приняли революції в таких важливих політичних справах, як реформа виборчого права, скликання всенародного віча ві Львові і т. і. Також вісний народовець, д. Олешицький сконстатував, що Стрийщина є країм, де „люди обох партій працюють згідно над піднесенням народу“, а московфіл д. Антонович виступив з обороною широти намірів народовця д. Романчука, хоч сам з ним і не згоджується.

що москові філи, навіть клерикали, навряд чи не спосібніші прийняти сю думку, ніж народовецькі клерикали з переконання, чи з політики.

Всякому видно, що в Галичині ведеться систематично переробка унії на латинське католицтво, та ще й за поміччю державної і краєвої влади, з котрих остатня тепер пансько-польська. Загал народовців не зна, як йому бути в сій справі. Більшість недовольна початою і поступаючи „церковною реформою“, і не так давно висилала проти неї протести, котрі возила в Віденські спільні з москалефілами депутатія, в якій був і священик — проф. Ом. Огоновський. Тільки ж нова ера спутала ту опозицію, і тепер одна частина народовців (фракція „Правди“) явно сприяє реформі, тоді як друга (фракція „Дѣла“) щось бормоче проти неї, та не зважується на рішучу опозицію. Москалефи ж рішучо недовольні реформою, при чому деякі з них симпатизують в православієм.

Православіє греко-російське не може бути симпатичним поступовцям, як і всякий інший іслам. Та в наші часи свободи совісти і проти православія не личить так виступати, як виступають напр. народовецькі органи з часів процесу Наумовича і Грабара, то б то криками про державну і національну зраду, і підпирати в сій точці пансько-польську католицьку поліцію. Мало того, наклін до православія, при загальнім недовольстві Галичан польсько-католицькою реформою унії, може послужити в Галичині власне справі свободи совісти і поділу церкви від держави. Галицькі православні і в загалі сторонники „чистоти восточного обряду“ і независимості уніяцької церкви, бачучи проти себе державний і краєвий уряд, мусять, як усікі діссиденти, требувати свободи совісти, автономії конфесійних громад і в кінці поділу церкви від держави. А се все такі речі, котрі входять і в програму поступовців.

Так в Англії і Шотландії радикальні протестанти, забуваючи свою давніу ненависть до панського Риму, як до нового Вавилону і сідала апокаліптичного дракона, помогали католикам в справі скасування привілеїй епископальної державної церкви в Ірландії, з надією, що потім настане черга такої ж реформи і в них дома, — великобританські вільнодумці робили те ж, в надії дійти до повного поділу церкви і держави. І до того тепер іде Великобританія після Ірландії!

Окрім того політика єсть перш усего політика, то б то упорядкованє справ державних і соціальних. Нема нічого більше не резонного, як перемішувати з ними справи куль-

турні, — як національно-літературні, релігійні і т. д. Нарешті сам же д. Вартовий говорить, що для оборони національності треба певних державних прав, а для того, що б народ міг розуміти вартість своєї національності і боротись за неї, треба, що б його добробут економічний був піднятий. Після сего зовсім не разомно буде накладати згори анахтему на тих москалефілів, котрі будуть працювати для розширення політичних прав нашого народу в Австрії і для підняття його добробуту. Аби тілько права ті розширилися, а добробут той піднявся, то і національність наша сама собою підніметься. Ждані іншого, значить не вірити в саму жизненність тої національності. Значить, і від москофілів, чи общерусів галицьких слід требувати не того, що б вони поділяли наші національно-літературні погляди, а що б вони працювали для розширення політичних прав народу нашого і його добробуту, а тоді народ сам піде по нашій національній дорозі, а не по їхній, і переломить і їх у сій точці.

Анахтеми ж тут нічого не поможуть, а боротьба з москалефілами „всякими способами“, — в тім числі і поліцейськими, яку ведуть народовці, а надто фракції „Правди“, — тільки пошкодить, окрім того, що вона ж гідка сама по собі. Звісно, теперішнім галицьким москофілам, навіть лівшим, страшенно далеко від того, що б стати на порядну дорогу, але замісце анахтем, ми лішне зробимо, коли будемо показувати їм на ту дорогу.

Так то з ріжких боків виставляються точки можливої солідарності поступовців українських навіть з австро-руськими москофілами, — точки, котрі в суммі своїй зовсім рівноважать солідарність тих поступовців з народовцями українофілами в справі національній. При теперішнім стані партій в Галичині, поступовці-радикали найліпше зроблять, коли найменше будуть бавитись в іграшки парламентарної „тактики“ во всякими другими партіями, а звернуть найбільше уваги на те, що б прихилили до своїх оснівних принципів найбільшу частину людей, а надто з простого народу, котрий в руській людності Галичини єсть класом, хоч найбіднішим, а все таки найбільше независимим і найважнішим вже по своєму числу. Тілько ж ті поступовці мусять не стояти з апріорними анахтемами ні проти якої руської партії, а мусять, виставивши свої національні, як і соціальні і політичні принципи, бути готові до солідарності, або до паралельної політики во всякою партією, котра прийме яку небудь точку з їх програми, — з москалефільською, як і українофільською. А в точках спеціальних радикалізм farà da se — сам себе постоїть!

Розумна політика потрібує ідеалізму, широко- ідалеко-глядного, а сентиментальність і фанатичне доктринерство кружкове також неподібні до него, як і оппортуністичне хилянє на всі боки!

III.

Нові листи д. Вартового в „Буковині“. Йіх новий характер. Рішуча заява радикальної програми політичної і соціальної. Зміна погляду на нас гріших. Наша прихильність до Москви і до Австроїї. Сентиментальність постанови д. Вартовим справи про згоду між народовцями і радикалами в Галичині. Його історичний недогляд: радикалізм річ стара в українському руху, а консерватизм і ново-ерство — нова; ренегатський елемент в українському консерватизмі і ново-ерстві. Отчаянно-брехливий елемент в борні новоерців проти радикалів. Його вплив на Україні. Початок кінця сего впливу в нових листах д. Вартового. Точки згоди радикалів і д. Вартового. Точки незгоди: дрібниці і непорозуміння. Порожнеча миротворства д. Вартового. Наш проект практичного миротворства. Його неймовірність. Точки неагоди самого д. Вартового з народовцями. Непремінність війни його зольвівськими народовцями. Потреба самостоячої організації поступових націоналів у-країнських. Народовська лівиця.

Кінець кінців: з ким мир, а з ким війна?

Всі напізні попередні листи були давно написані, коли прочитали в нумерах 29—32 „Буковини“ нові листи д. Вартового під тим же заголовком. Спершу ми думали дещо змінити в наших листах після сих нових листів, але, раздумавши, залишили нами написане, як було, а з поводу новонаписанного д. Вартовим поклали собі поговорити осібно. Хтось з увагою перечита старі і нові листи д. Вартового, той побачить, що автор трохи, а по правді, то й значно змінив свої думки, а надто спосіб трактувати справи, — так що старі й нові листи його показують власне дві фази в розвитку думок автора, котрий видимо дещо перечитав нове й передумав на ново. Позаяк на Україні єсть люди, котрі стоять ще на фазі старих листів д. Вартового, то нехай і наша передня розмова з ним зостанеться так, як була вона написана (Зовсім в духу перших листів д. Вартово-

вого написана „*Profession de foi* молодих Українців“, напечатана в „Правді“, „Ділі“ й „Буковині“). А з новими думками д. Вартового, чи з новими відтінками їх, ми поговоримо осібно.

Перш усого перепишемо до себе початковий уступ з ХІІІ-ого листу:

„Перші ХІІІ“ „Листів з України наддніпрянської“ писалися ще тоді, як „Буковину“ пускано в Росію, і писалися з оглядом на цензуру. Тим чимало зісталося там недобаляканого. Між іншим сказано там (в листі про програму молодих свідомих Русинів-Українців), що мусять Русини-Українці дбати про те, щоб відмінився сьогочасний режим у Росії та щоб піднісся добробут народній. Одже в слова про те, щоб відмінювати режим російський, ми клали не інше яке розуміння, а тільки те, що сей режим мусить відмінити ся радикально і першим ступенем до того мусить бути конституція. Так само і що до добробуту народного, то розуміли ми, що свідомі Українці-Русини ніяк не можуть погодити ся з тим, щоб і далі на Україні панував такий лад, де заможний експлуататор за малим не верхи йіздить на убогому працьовникові.

„Не тільки як просто люде, але й як українські націонали мусимо ми дбати і про інший соціально-економічний лад. Без політичної волі неможлива єсть річ бороти ся за свої наційні права й виборювати їх: без добробуту народного неможлива єсть річ довести робітний народ до національного самопізнання: се можливо тільки тоді, коли у мужика буде час і зможе на те, щоб освічувати ся, а тепер сього нема, бо усе його життя йде на важку працю за сухий шматок хліба.“

„Ось через віщо мусимо ми усіякими способами розповсюджувати у Росії ідеї конституційні — не тільки другом, але й просто словом. Ми повинні виразно собі сказати, що для нашого діла нам треба конституції і що кожен свідомий Русин-Українець повинен бути конституціоналистом. Постановивши собі сю тезу яко необхідну, ми від разу перестанемо хитати ся на всі боки, вишукуючи всяких штучних способів запобігти ласки в уряду: ласки в него ми не запобіжимо ніколи, а просто мусимо відмінити самий уряд та й годі. Отож на нашему українсько-русському прапорі поруч з словами „самостайність українсько-русської нації“ мусять стояти слова конституція в Росії, яко спосіб здобути нові кращі порядки.“

„Третью тезою на тому-ж прапорі мусить бути добробут народній, і щоб досягти його, мусимо поки що робити на тому полі, яке заставляє нам російський

уряд, а як здобудемо конституцію, то й на ширшому, бо-ж добробут народній розуміємо ми не яко які палітівні полекшиння там чи там мужикові, а яко такий лад, де не буде ні експлуататорів, ні експлуатованих, хоча ваздалегід і не можемо сказати, які саме форми людських відносин дадуть нам той лад.

„З отсими трьома тезами на своїому прапорі ми й повинні виступати перед людьми і єднати ся з тими, хто прихильний буде до них. А коли ми будемо виразно з таким прапором виступати, то певне здобудемо прихильності від поступових російських елементів (опріч, звісно, тих псевдо-поступовців Москалів, що не можуть ніяк погодити ся з думкою про українську наційну самостайність) і зможем гуртом, в купі з ними, швидше подужати реакцію і здобути собі людські права“.

Хто зрівня отсей уступ з відповідними місцями попередніх листів д. Вартового, а надто в справі соціальній, той побачить, що тут єсть не сама тілько редакційна (для цензури) відміна. В нових словах д. Вартовий по соціальній справі просто став на точку практичних соціалістів, не дожидаючись, поки в кінець виясниться спор між індівідуалізмом та колективізмом. Зрештою ми не станемо споритись з д. Вартовим про генезу його думок, а вдовольняємося (радіючи!) і тим, що і в політичній справі, і в соціальній він згодився з думками наших радикалів.

Дуже приблизився д. Вартовий до них і в других точках. Ми, особисто, мусимо занотувати, що він став значно милостивіший і до нас. Непрасний Драгоманов вийшов у него вже не зрадником, котрий „за шмат гнилої московської ковбаси продає матір Україну“, а хоть і „москвофілом“, або „прихильником до Москви“, та все таки таким, котрий „зостається на українсько-руському ґрунті, не зрикається своєї народності і працює йі на користь і добро, як те робив Микола Костомаров“.

Хоч нам трошки ніяково, а ми мусимо сказати два слова з поводу такого суду д. Вартового, не ради себе, а ради того, що єсть уже і згодом ще буде більше земляків, котрі опиняться в такому ж стані, як і ми. Не без користі буде вияснити той стан. Хоч для нас компанія з Костомаровим аж занадто почесна, та ми мусимо зреактись тої чести, вказавши д. Вартовому на ріжницю часів, в котрі склалися думки знаменитого історика і наші, а також на ріжницю обетавин особистих і історичних. Костомаров був український славянофіл, вирошений виключно на російськім ґрунті, дальше котрого справи йому виявлялись досить неясно, мало торкали його. Почувши себе Українцем, Костомаров надав славянофільству свому феде-

ральний характер, та все таки виявляв собі славянство чимсь осібним від іншого світа і непремінно звязаним з Росією. З такими думками він виложив програму кирило-методієвського брацтва, навіть не натякнувши й словом на долю неславянських народів ні Росії, ні Австрії і Балканських сторін, з котрими, як напр. з Руминами і Мадярами треба ж було знайти якийсь лад у Славянських Сполучених Штатах, проектованих Костомаровим від Адріатики до Берингового моря *).

Ми ж, за дозволом д. Вартового, зовсім ніякий філ, ні українофіл, ні славянофіл, а просто Українець зо вселюдськими тенденціями, або людина української нації (*homo nationis ukrainicae*, на манір того, як були колись *christianus nationis anglicanae, gallicaе, germanicae etc.*), а до того така людина, котрій доля судила познакомитись не в кни�ах тілько, а в житю з земляками австрійськими, зблізитись з ними, поділитись з ними радістю і горем (більше, звісно, горем!) і нарешті працею. По праці в останні роки ми мабуть чи не більше стали Галичанином, ніж російським Українцем, а що до „прихильності“, то ми стілько ж „прихильник до Москви“, як і до Австрії.

Вся наша прихильність до Москви суб'єктівно національна зводиться на те, що ми радо читаемо Пушкіна, Гоголя, Тургенєва і т. і., — так майже таких „московофілів“ тепер чимало і між Французами, Англичанами і т. і. А об'єктівно — політична прихильність наша до Москви зводиться лише на те, що ми, не бачучи ніяких сурьозних підстав для українського державного сепаратізму в Росії, шукаємо виходу для українського автономізму в лібералізмі, спільнім з освіченими Великорусами, як також і членами других народів Росії. Тілько ж і д. Вартовий не думає про цю справу!

Подібно тому ми прихильник і Австрії. В одміну Костомарова і товаришів, ми зовсім не думаємо про політичну єдність Славян, як про справу по меншій мірі занадтодалеку від нашого віку, і також мало інтересуємося поділом Австрії, як і Росії. Ми думаємо тілько про те, як би могла поліпшитись доля наших земляків-Русинів в Австрії через уживане тих свобод, які вже за ними признані, і через політичні реформи ще будучі, з котрих деякі, напр. загальне виборче право, вже требують собі значні маси австрійських народів, як Німців та Чехів. Хоч і не маючий австрійських політичних прав, ми все таки літературно

*) Завважаємо, що попікшись на кир.-метод. брацтві, Костомаров опіля своїх політичних думок не висказував ясно.

працюємо на свою долю для такого поступового „австрійства“ серед прикарпатських Русинів *).

Звернувшись більше уваги на сю річ в праці нашій і народаючого гурту наших товаришів, русько-українських радикалів, д. Вартовий мусить признати одну, на перший погляд чудищну, а з рештою натуральну прояву, — а власне, що ми, хоч отверто признаємося, що читавши з більшим смаком якого небудь Тургенєва, ніж плохих сучасних українських белетристів (бо раз виробленого літературного смаку заховати годі!) — на ділі далеко менше Росіане, ніж $\frac{99}{100}$ придніпрянських українофілів, котрі, в противність всім своїм фразам, все таки головами й серцями живуть у Росії і навіть галицьких справ на стільки не знають, що не потраплять з ким із Галичан брататись, і коли хто з них почнуть на що рахувати в Австрії, то потраплять власне на тамтешню Победоносцевщину. Чи ми, при такій нашій прихильності до Австрії і до Москви вкупі, посуваемо наперед український автономізм, чи ні, — нехай роздумав сам д. Вартовий.

А тільки роздумавши над цею справою і деякими з нею близько порідненими, д. Вартовий і зможе вірно оцінити теперішній русько-український радикалізм, котрим він в усякім разі заинтересувався.

Д. Вартовий вже рішуче признає заслуги того радикалізму, та все таки дивиться на него нейсторично і не практично, а до того й підходить до справи дуже сентиментально, і через те не може власне дати ради і в тій точці, котра так болить його, а власне в справі „братовбійчої борні“ межі галицькими народовцями і радикалами.

Seid einig... einig... einig...! кличе на с. д. Вартовий словами Шіллерової особи, котра кликала до того самих швайцарських конфедератів, а зовсім не конфедератів, Гесслера і Ейнзідлерських монахів у купі! Останнє було б скрайнім сентименталізмом, котрий би привів до руїни власне справу швайцарських конфедератів.

Д. Вартовий, починаючи обговорювати борню галицько-українських партій, нагадує борню козацько-українських партій у XVII ст. Порівнане недоладне! Не будемо говорити про те, що навіть на ту стару боротьбу не можна дивитись з самого лише сентиментального погляду. Відкинувшись тодішні гурти чистих егоїстів, і тоді натурально було, що одні українські козаки думали врату-

*) Певно, колись і Галичина політично зблизиться з Україною російською, як і всі Славянини між собою, та се мабуть буде тілько тоді, коли виробиться якась всеєвропейська федерація. Але се справа далека, а тепер на чераі стоїть перероб готових уже держав так, що б в них людім було жити вночі.

вати „матку-Україну“ союзом з Москвою, другі — з Польщею, треті — з Туреччиною (подібні незгоди були тоді скрізь по світу), — треба зважити, що основи незгоди нових партій власне не такі, і ще натуральніші. Незгоди нових партій роскладаються на лінії горизонтальній, а не вертикальній. Ханенко, Дорошенко, Самойлович і т. і. власне не ріжнились політичними, чи культурними думками, а лише думками про практичні способи ратування козацтва загорянчими союзами, чи підданствами. А тепер скрізь єсть партії консервативні, чи поступові по справам нутрішнім: політичним, культурним і соціальним. *Einig...* вони не можуть бути, бо й такий миролюбець, як Христос казав же: „не мир принес я, але меч!“ Сам д. Вартовий признає користь від критики радикалів, котра зробила те, що „темп українського життя пошищував“, тоді як перед тим воно „ставало якимсь задубілим і мертвим“.

А до того д. Вартовий невірно уявляє собі найелементарну історію галицько-українського радикалізму. Він дуже помилується, коли виводить його тільки з 1890 р. з часу заосновання формальної „русько-української радикальної партії“. Ми вже нагадували дійсну історію радикалізму в Галичині, з поводу статі д. Арабажина. Не будемо тепер повторятись. Скажемо лише, що радикалізм в Галичині появився власне в 1862—64 рр. в купі з творами Шевченка. Тодішні молоді народовці були власне радикали: документ тому напр. брошура д. Ом. Партицького „Провідні ідеї в письмах Т. Шевченка“, котра і тепер продаеться в Галичині. Сей радикалізм почали затемнювати старші Рутенці або московофіли, як Лавровський, Качала, Ом. Огоновський і др., котрі пристали до народовців з ріжними „діпломатичними“ цілями і котрих народовці приняли до себе теж по діпломатії. Але з народовецьких видань від часів „Мети“ аж до самої „Правди“ Вол. Барвінського можна виписати цілу хрестоматію досить радикальних уступів. Вся біда лише у тому, що народовці самі не брали в суръоз тих фраз — і перелякалися страшно, коли в 70-ті роки молодші люди, підперши старі „українсько-хлопоманські“ думки новим інтернаціональним соціалізмом, задумали винести єї думки із стін кружкових у масси народу, не боючись переслідувань, майже завше противуваконних у Австрії.

Народовці перші підняли „братовбійчу борню“, приставши до московофілів, котрі в 1877 р. з поводу першого процесу Павлика і Франка публично пожалкували, що в Австрії нема Сібіру. Хай д. Вартовий прочита в „Правді“ тодішні статі напр. Володимира Барвінського — Мойсея теперішніх львівських народовців, — то й побачить, хто

перший підняв розбрат, ба навіть, хто при тому явився рішучим ренегатом прінципам української демократії, — „хлопоманії“ чи „народовства“.

Не глядючи на те, ще в 80-ті роки теперішні старші галицькі радикали (Павлик, Франко і др.) пробували знайти спільний з псевдонародовцями ґрунт, пишучи в „Правді“, „Дѣлѣ“, „Батьківщині“, але скоро вияснилося, що вони мусять самі або стати ренегатами, або відійти на бік, а напр. Павлика так „Дѣло“ просто „виелімінувало із суспільності“ *).

Що-ж оставалось робити радикалам (т. в. консервативним народовцям), як не скласти зовсім осібно свій гурт, свої органи, а далі полемізувати з народовцями, при чим йім прийшлося боронитись навіть від того, що тепер обурює самого д. Вартового, то б то від брехні, буцім то вони не признають самої національності української. Що-ж? ліпше б було, як би всі галицькі радикали 70-тих років вибрали собі долю д. Белєя, котрий з редактора радикального „Світа“ став редактором консервативного „Дѣла“? Хай скаже про се просто д. Вартовий, і тоді тільки можна буде з ним розмовляти ясно про „браторбійчу війну“, котру б то „осуджує уся съвідома українсько-руська інтелігенція на Україні російській“.

Д. Вартовий натяка на те, що подібна війна іде і в російській Україні. Про се ні нам, ні йому не вільно говорити докладно. Треба ждати часу, коли *quidquid latet a dрагебіт*, а поки навіть терпіти богато крутанини і брехонь. Тілько ж все таки ми можемо нагадати доситьзвісні факти. Так всі знають про рішучий для свого часу радикалізм Шевченка і „хлопоманії“ 60-тих років. Далі ще в 1873 р. кілька десятків російських українолюбців послали

*) Я від себе нагадаю д. Вартовому, що народовці не терпіли *minimūm* моих народо- і свободо-любних переконань, при спільній праці з ними. Так напр. за час моого редакторства „Батьківщини“, в першій половині 1889 р., — котру я вів, як може переконатись д. Вартовий, по самим поміркованням, хоть звісно, твердим, поступовим прінципам, яких мусить держатися усік народа любие видані і з якими певне згодився б і д. Вартовий, — мені прийшлося претерпіти страшенні муки в борні з народовцями майже за кожду стрічку, написану по тим найшоміркованим прінципам. Д. Вартовий ледви ї повірить, що один із тих прінципів, із за котрих народовці найбільше воювали за мною, — віротерпимість! Нарешті народовці стали рішучо дотрагатися від мене: або перемінити ті свої прінципи і робити, як вони скажуть, або зложити редакцію. Я, звісно, вибрав остатне, — і народовці росписали ся в своєм поступку во мною у 24 ч. „Батьківщини“ за 1889 р. Сеж був час, коли народовці на ідрузелябніщі відносили ся до мене, як і я до них. Д. Вартовий може собі здумати, як поступали народовці во мною на Kriegsfuss — і, котрий трівав з самого нашого виступу в 70-х рр. — М. Павлик.

во Львів, з поводу заходів о. Качали оснувати консервативно-українофільську партію, союзну з польськими магнатами і клерикалами, отвертій лист, в котрому виложили прінципи ті ж самі, що лежать в основі теперішніх радикальних програм (Лист, напечатаний в свій час у „Правді“, перепечатали ми в наших Австро-руських Споминах). В 1876 р. значні кружки Українців заложили отверто соціалістичне видання „Громади“, і я можу запевнити д. Вартового, що редактор „Громади“ не був ні ініціатором йії, ні найбільше радикальним в тих кружках, а одним із поміркованих.

Але неабаром у тих радикальних українських кружках стала „невидержка“, котра дійшла до того, що деҳто з закладчиків „Громади“ почали брататись з йії ворогами як Вол. Барвінський і К-о, зближатись з людьми, котрі не мали нічого спільного з поступовим рухом 70-х років, а далі почали всякими способами спиняти згіст політичних думок на Україні для якогось „культурництва“. Нарешті на тому мертвому болоті, котре по трохи прикрило українство в 80-ті роки і котре признає за таке сам д. Вартовий, виросли квіточки „нової ери“, перед котрою навіть програма Качали 1873 р. була поступовством *).

Д. Вартовий чомусь обминає сю „нову еру“, а тим часом вона гра рішучу ролю в тій „братовоїчій війні“, яку він осуджує в імені всіх Українців. Нова ера була суммою і вінцем розмаїтого ренегатства проти прінципів українського руху 60-х і 70-х років, ба навіть проти всіх живих основ українства, по крайній мірі з 40-х років. Між іншим ся нова ера в своєму початку, в 1891 р. проявила себе в такому факті:

В Коломийщині самі селяни Русини поставили кандидатом на виборах у раду державну д-ра Даниловича, котрий був одним з тих радикалів, що підpirали народовецьких кандидатів на сеймових виборах 1888 р. Ми готові призвати, що радикали між виборцями в Галичині числяться в меншості (більшість там і досі мають в рештою не народовці, а москвофіли). Тілько-ж в країнах з розвитою політичною совістю, як напр. в Швайцарії або Англії, більшість ніколи не хоче зовсім подавити меншостів, а дає і їм голос в парламентах. Для того тепер у Швайцарії вводиться спеціальне „пропорціональне представительство“, а перед тим політичні партії держались звичаю вписувати

*.) Нагадаємо, що в 80-ті роки по всій Росії пройшла спеціальна мгла, котру прекрасно характеризував поет Жемчужников у словах:
вдруг стало неіав'єство,

Что глупо, что умно, что честно, что безчестно, —
і в котрій героям часу мусів стати Щедринский „Іван Непомнящій“.

в свої листи кандидатські і певне число кандидатів опозиційних партій. В Англії часто в певних округах партії не ставляють своїх противкандидатів, а не так давно була там дуже поучительна пригода: з'явилася серед селян (крестян по нашому) агітація, що б зложити осібну свою партію, то ж кілько панів зложили гроші на кошти виборів, що б кандидат тої партії (A g e h) пройшов у парламент: нехай, мовляв, він там вискаже, чого власне хоче нова партія.

Що ж сталося у нашій Коломийщині в часи „нової ери“? Поляки не поставили свого кандидата проти д. Даниловича, а поставили його народовці і побідили за поміччю поліції, Поляків, Жидів, і — московофільських попів! А тим часом один радикальний депутат в парламенті не пошкодив би народовцям, коли б нова ера справді мала на цілі здобути реальні уступки для народу, а не притлумити його опозицію магнатсько-клерикальної партії, то б то не була тенетами, в котрій піймались і ліші з народовців!

Ми вже казали і ще скажемо, що радикали, виступивши рішуче проти „нової ери“, виратували честь українського прапору і в Галичині, і в Росії і певні, що се не забаром признають за ними не тілько д. Вартовий, а й більше консервативні українолюбці, коли близче пізнають справу.

З сего огляду ясно видно, що по своїм прінципам русько-українські радикали зовсім не нова фракція, котра буцім „відбилась зовсім на свій шлях“ недавно, три-четири роки назад а властиво стара, оснівна партія демократично-українська-колишня хлопоманська, народовецька і т. д., — а що власне теперішні народовці, україnofільські консерватори, новоєрці і т. д. суть роскольниками, а то і просто ренегатами, деякі навіть в моральному смыслі сего слова. Бо що ж можна сказати напр. об тих, хто в 1888 р. писав проти єзуїтства галицьких єпископів, а в р. 1890 виробляв нову еру, в котрій ті єпископи признаані духовними і політичними головами Руинів?! Про других ренегатів поки промовчимо.

Чуючи за собою такий гріх, новоєрські круті і ренегати кинулись боротися з радикалами такими способами, як упевнити українську громаду, а надто в Росії, куди важко доходити австрійсько-руським виданям, що буцім то радикали просто московофіли, зрадники своєї нації і трохи не прямі сторонники „культури російських урядників“.

Навіть по першим листам д. Вартового видно, що в кругах людей нових і дальших від центрів українського руху 70-х років такі брехні почали було пускати корні.

Але не забаром правда мусила вияснитись, та й нова ера Романчукова мусіла лопнути, що б замінитись новішою ерою „Правди“ д. Барвінського, то б то чистісінським ультрамонтанським клерикалізмом, проти котрого рішуче виступа д. Вартовий.

Тепер, після нових листів д. Вартового, ми можемо сказати, що по крайній мірі в справах політичних і соціальних нема практичної ріжниці в думках наших радикалів і тих націоналів, в імені котрих говорить д. Вартовий. Теоретична ж ріжниця зводиться хиба на те, що одні йдуть до цілів національних (автономія і розвиток нашої нації), виходючи від прінципів всеєвітнього поступу, а другі йдуть до сих прінципів, виходючи від основ національних. Можна споритись чисто науковим способом про те, яка вихідна точка вірніца, певніща для поступу, користніща для національності, — але воюватись з поводу такої незгоди було б справді братобіством, або навіть самовбивством.

З цього погляду ми власне не розуміємо, чого хоче від радикалів д. Вартовий, сопоставляючи їх з народовцями, а надто галицькими, в своєму критичному огляді. Він залишає радикалам речі або дрібні, або чисті непорозуміння (докторальний тон в загалі, самохвалиство в „Хліборобі“, висміювання анонімів і псевдонімів, і деяких буцім то достойних попані людей, вишукування у народовців ретроградних ідей, захвалювання усего московського і т. д.). Про дрібниці нема що говорити. Радикали самі бачать їх у себе і в своїх може більше, ніж д. Вартовий, і по товариському поправляють їх і навіть печатають в „Народі“ поправки сторонніх. Про більшу частину закидів, котрі робить радикалам д. Вартовий через непорозуміння, вже було говорено в „Народі“, і д. Вартовий мабуть просто не мав пригоди прочитати того. В усякім разі ми не маємо рації повторятись. Вкажемо хиба на деякі грубіші помилки й непорозуміння д. Вартового.

Так д. Вартовий зовсім невірно приписує нам, що ми засуджуємо „гуртом усю народовську пресу, як нікчемну“ (про те, що б ми „обороняли все московське“ просто сором говорити!) На ділі ми напр. і в „Вѣст. Европы“, в „СП. Вѣдомостяхъ“, „Кievскомъ Телеграфѣ“ в 70-ті роки, в петербурському „Дѣлѣ“ в 80-ті роки вказували все добре, що могли знайти в праці і органах народовців. В рецензіях в „Народі“ було показано не раз добре і в „Зорі“ і в воюючій против нас „Правді“. Ми не винні, що сего доброго ми знайшли не багато і що поряд з ним знайшли мертвій гниле, від котрого ми б хотіли бачити чистою нашу рідину ниву. Далі ми ніколи не думали сміяtiesь над літературними анонімами і псевдонімами. Ми тілько, з поводу

того, як новоєрці завіряли, буцім то в російській Україні єсть „ціла партія австрофілів“, що та Україна єсть якась свого роду велика Венеція, котра хоче відділитись від Москви й прилучитись до Австро-Польщі, вказували на те, що ми нігде не бачимо австро-українських Мацціні, Меніних, Гарібальді, а лише дві-три маски, котрі в галицьких часописах іноді махають проти Росії паперовими мечами, і виводили з того тезу, котру між інчим треба знати і громадянам і урядам у Росії, як і в Австрії, а власне, що ніякого політичного сепаратизму в Російській Україні нема. Не вже ж ми сим прогрішились перед чим, або перед ким небудь, а не зробили українолюбцям, а надто російським, дійсно прислуги?

В „Народі“ була іронічна замітка з поводу ліберальної замітки одного народовця про осібність моралі від релігії, і ті, хто знає як той же самий народовець не так давно, в статі, підписаній дуже прозорими буквами, рекомендував еп. Пелеша, як представителя української національної політики, — мусіли прекрасно зрозуміти смисл сеї замітки (Се лише один з багатьох примірів хамелеонства того народовця, котрого д. Вартовий вважа за поступовця тільки через те, що, видимо, мало ознакомлений з його діяльністю. Такий „поступовець“ може тільки компромітувати дійсних українських поступовців). Одна з цілів полемики „Народа“ проти народовців — се показати мішанину і несталість їх думок і заяв і між інчим доводити діло до того, щоб теперішня мішаниця думок і людей в народовецьких галицько-українських кругах, — котра іноді доходить до зовсім скандалальної promiscuitate і навіть до свого роду проституції, — скінчилася тим, щоб думки й люде „розділися на ся“: що б чисті ретрогради, ультрамонтане і т. д. пішли в один гурт, а люде, спосібні до поступу, в другий.

Не можемо обминути одну дрібницю, разову про котру скінчимо чимсь сурьознішим. д. Вартовий недовольний а того, що галицькі радикали буцім то дуже довіряються „авторитету Драгоманова“ і всилюється збити той авторитет найголовніше нагадом на те, що Драгоманов давно вже не був у Росії. Ми мусимо запевнити д. Вартового, що його думки про наш „авторитет“ перш усего досить фантастичні, а окрім того скажемо, що нічого так еамі не бажаємо, як передати нашу публіцистичну роботу в більше компетентні руки, і що ми ведемо її лиш на виразне бажанє певних земляків наших. Що ми мусимо помилитись, — ми се знаємо, та ось біда: напр. д. Вартовий живе в Росії, а явно не знає фазів українського руху в 70-80-ті роки і через те, як ми показали, помилується на кождому ступні своїх листів, писаних, коли не „докторально“, то

дуже рішучо. Другі явно не знають галицьких справ, котрі часто доволі темні і д. Вартовому. Ми, викладаючи певну систему політичних думок про галицькі і українські справи, виведену нами з наочних студій, котрі ми всілюємось піддержувати всякими можливими для нас способами, не раз кликали наших противників оспорити її також систематичною критикою І що ж? Напр. в 1889 р. — не кажемо вже про раніші часи — ми получили чимало лайок, навіть клевет, чимало фраз на дешеву тему: „д. Драгоманов вже не був у Росії, не знає справ у Галичині“ і т. д., перекручувань наших слів, і ні одної систематичної критики наших думок і навіть ні одної фактичної поправки нашої помилки!

Сам д. Вартовий виставляє проти нас тілько вину не нашу, а якогось кружка р'адикалів, котрий би то, повіривши нам, що буцім то народовецька печать нічого не варта, почав читати „Галицьку Русь“. Але перш усего ми за чужу вину не відповідаємо, а далі ще треба розібрати сю прощенну вину. Про те, що б який небудь радикальний кружок подіяв реакційні тенденції „Галицької Русі“, смішно й говорити. Далі треба ж памятати, що між тенденціями „Гал. Русі“ і народовецьких редакцій нема різниці, окрім у точці про відносини національності мало-руської до великоруської. „Галицька Русь“ виразно говорила, що вона підписується під „програмою Романчука“ за виємкою лише сего одного пункта. „Православіє (унія), самодержавіє (батьківська рука „Правди“) и народность“ („національні святощі“) однаково — основи програми як галицьких московофілів, так і народовецьких органів — так що ті радикали, котрі читали „Гал. Русь“, по часті тенденцій не дуже оскоромились. Певно ж вони читали „Гал. Русь“ не ради тенденцій, а ради фактичних інформацій про Галичину, а надто економічних.

По правді ж кажучи, таких інформацій иноді більше знайдеш в органах московофільських, ніж в народовецьких, а надто новоєрського часу. Ставши партією урядовою, народовці мусять накривати соромливим покровом болячки австроруського життя, тоді як московофіли, все таки як опозиція, хоч дуже не мудра, иноді йіх відкривають. д. Вартовому з товаришами нема іншого способу привернути своїх сусід радикалів до читання народовецьких органів, як склонити сі органи до того, що б вони консеквентно критикували австроруське жите з точки демократичної.

Тепер у Галичині починається ще один курьоз, послідки котрого, чого доброго, хто небудь те ж поставить нам в вину.

Скрізь в Австрії ведеться поступовими партіями агитація за загальне виборче право, котре між інчим одно тілько може дати Русинам достойне місце в соймі і парламенті. Галицькі радикали ведуть сю агітацію серед свого народу, як можуть, енергічно. Москвофіли починають приставати до тої агітації, а народовці, а надто львівські і йих органи, йій противляться. Коли галицькі московофіли рішуче приймуть в свою програму загальне виборче право, то не тілько демократам в наддніпрянській Україні інтересно стане читати їх органи, а може й галицьким радикалам прийдеться в сій точці вступити в компроміс з московофілами, хоч стала солідарність між сими партіями неможлива. В Галичині слуиться подібне тому, що ми бачимо скрізь в політичному світу, — напр. у Швайцарії, де соціалісти і консерватисти, не ярікаючись своїх ріжниць, солідарно добиваються пропорціонального представительства, котрого не хотять тамтошні радикали (буржуазні), що мають, при звичайній виборчій системі, в своїх руках парламентську більшість. Звісно, радикалам галицьким, котрих національні думки однакові з народовецькими, було б ліпше йти вкупні з народовцями в сій справі, — так що-ж робить, коли народовці противляться виборчій реформі, котрої требує вся демократія в Австрії?

Коли д. Вартовий зна в російській Україні „авторитетних“ людей, то нехай би він намовив їх порадити галицьким народовцям перемінити їх явно скандалну політику хоч в сій точці. Се було б і актом практичного миротворця російських Українців перед галицькими народовцями і радикалами.

Ми назвали вище миротворство д. Вартового сентиментальністю. Ми назовемо його ще й зовсім порожнім. Посередник проміж воюючими державами, мировий судья, не говорить сторонам: *seid einig.. братія, любите другъ друга!* і т. п., а ставить перед ними ясні точки для миру. Д. Вартовий сего не робить і через те все його миротворство не має ніякої вартості. Хай би справді д. Вартовий і другі „авторитетні“ патріоти українські котрих болить „братовбивча війна“, попробували напр. намовити галицьких народовців пристати до агітації за загальне виборче право, а окрім того в скоро будучих виборах депутатів у сойм, а далі в державну раду, відступили радикалам певне число посольських місць хоч мінімальне.

Горе тілько, що ми наперед не віримо в щасливий кінець такої, чи подібної миротворчої програми серед народовців, а надто львівських, котрі ніяк не зважаться рішуче

стати до опозиції (фракція Романчука, „Дѣло“) або навіть розірвати з польськими панами і ультрамонтанами (фракція д. Барвінського, „Правда“). Ми навіть бачимо перед собою перспективу „братовбивчої війни“ між самим д. Вартовим і львівськими народовцями. д. Вартовий у своїх остатніх листах став власне на ту точку, на якій „азъ грѣшный“ стояв перед Галичанами в 1872-73 рр. Він торкнувся критично народовецької пресси і товариств і показав такі яскраві приміри ретроградності дд. К. Устіяновичів, Верхратських, „Просвіти“ і т. і., які і в „Народі“ не часто показуються. Вже „Дѣло“, перепечатавши закиди д. Вартового проти радикалів, з додатком і свого перцю, — про його критику народовців замітило: „мнимі хиби народовців не зовсім справедливі“ (Так самісінько „Правда“ 1872-75 рр. говорила про мою критику!)

Що ж далі буде? Хиба д. Вартовий спинить свою критику ради миру?! Він розсказав, як цензура „Просвіти“ заборонила, як „атестічну“, прислану з України брошурку — переклад статі Лескова, писателя, котрий в Росії належить до консервативних, пропущеної там цензурою. Коли хто скаже на те д. Вартовому: *seid einig.. mit den Censoren der Proswita!* то д. Вартовий відповість: „се така-ж дурниця, як проповідати: вівці, обніміте вовків!“ Коли д. Вартовий, як можна думати, чоловік енергічний, то він помимо „Просвіти“ надрукує ту брошурку, далі другу, третю, відповідні своїм поступово-радикальним думкам. Москвофіли закричать про нігілізм. Народовці тоді мусять заявити, що вони „воліють ліпше взяти розбрят з Україною, ніж піти за такими лжепророками“ (див. статю Вол. Барвінського проти нас у „Правді“ 1876-76) і навіть, що б виправдати свою анахтому проти д. Вартового, знайдуть у него „москвофільство“, напр. в тім місці його нових листів, де він ставить російську прессу вище галицької. І підуть д. Вартовий і приятелі його в „коzлица“ на страшному суді народовецькому.

Чи не ліпше було б йім і не ждати того суду?

Ми вже мали пригоду сказати д. Хв-ові, що справу рішучого розриву між галицькими народовцями-консерваторами і ширими поступовцями серед українських націоналів уважаємо за непремінну. Остатні листи д. Вартового ще більше впевняють нас у тому. Даремні будуть усі заходи людей, як д. Вартовий, вивести напр. „Дѣло“ із його туману, або „Правду“ із кругтійства і ультрамонтанського клерикалізму, а тим часом сей туман, кругтійство і клерикалізм будуть де далі все більше компромітувати український рух і в Росії. Коли в тамтошніх кругах українолюбісих ознак галицького народовства знайдуть собі достаточно

прихильників, то кругам тим прийдеться або затягтись в кочену деморалізацію, або „розділитися на ся“ і тоді ширі поступовці з тих кругів муситимуть шукати собі осібних від „Дѣла“, „Правди“, а може й від „Зорі“, органів у Галичині. Чи вони згодяться на чому небудь з галицькими радикалами, що б закласти спільній орган, чи заложать свій осібний орган, — се в суті все одно. Можна тілько бажати, що б се сталося як найскорше, і що б при тому поступові націонали українські вислали від себе своїх людей у Галичину для впорядкування там свого органу.

Еміграція — річ тяжка, але при певних обставинах необхідна. З самого XVI ст. свобода Англії і Шотландії, далі Франції, Германії, Італії, Венгрії, не обійшлася без еміграції і еміграційної літератури. Не обійтися без того і свобода України. Тепер же наближаються часи досить гострі. Вся західна Європа, до котрої *volens nolens* привязана і Галичина, тепер очевидно увійшла в період зросту радикальних рухів. Росія не може зостатись довго при теперішній реакції і апатії, бо інакше, окрім усого іншого почне вмирати з голоду і т. і. Український національний рух в Росії не може стати консервативним, по програмі Качали, Романчука, Барвінського і т. п., бо інакше сам на себе накладе руки. В Росії довго українське поступовство не могтиме себе заявити навіть літературно. Остається йому одно — шукати собі трібуни і ґрунту для праці в Галичині...

Чим скорше, тим ліпше!

Ми мусимо додати, що тілько тоді, коли російсько-українські поступові націонали рішучо зорганізуються як осібний від галицьких народовців гурт, може статись і спасений поділ між самими сими народовцями. Ми знаємо, що далеко не всі ті народовці, а надто на провінції, згаджуються в тими міродержаними кружками, котрі захопили в свої руки львівські редакції і товариства та посольські місця. Особливо напр. явне ультрамонтанство „Правди“ та опозиція народовецьких політиків загальному голосуванню обурює многих народовців. Тілько ж ся народовецька лівиця не знаходить в себе сили показати свою независимість і все плететься за львівською правицею, котрою керують люде або недоглядні і необразованні, або чисті круті і карієрести. Може організація рішучих поступовців з російської Україні спасе з сеї народовської лівиці тих, хто ще спосібний спастись. А на переробку на ліпше львівського генерального штабу народовців — даремна надія. Воловодиться з ними — даремна трата часу.

Так як же? спита хто небудь. Попередній лист ви кінчили на мир, а тепер говорите про війну? Тілько ж ми ніколи не стояли за мир во всіма на світі. Се було б сентиментальнюстю, або просто дуростю. Як і в попередньому листі, так і тепер ми стоїмо за мир, або за толеранцію між відтінками, так сказати квантітатівними, серед українських патріотів і поступовців, між рішучими відрубниками української національності і тими, хто признає її близічі звязки з Москалями, чи з Поляками, між поступовцями радикальнішими, чи поміркованішими. Але ми рішуче стоїмо за чистоту думок квалітатівну і значить за рішучий розбрат українських поступовців в усіким ретроградством і щиріх людей між ними з крутійством. Ми думаємо, що нові листи д. Вартового приблизили час і такого миру і такого розбрата.

М. Драгоманов.

Париз

30 Августа 1893.

Від редакції „Народа“. Як бачите з дати, Листи ш. автора скінчені ще перед п'яти місяцями. З того часу, в справі виборчій, серед народовців змінилось мало. З противників загального голосування, народовці раптом усі заявились були за проектом гр. Тафого, що досить близький був до загального голосування. Але ж з упадком гр. Тафого і його проекту, дотеперішні народовські провідники, опять покинули думку про загальне голосування, і отже недавно у соймі д. Романчук поклав внесок тільки на безпосередні вибори по селах, на основі теперішньої ординації виборчої з поділами на курії, тим часом, як уся свідома людність у Галичині, Русини й Поляки, селянє і міщене систематично домагаються загального голосування. З народовців навіть опозиціоністи обзываються за загальним голосуванням досить неємільво і неясно, між тим як усі московофіли рішучо стали добиватися загального голосування, за котре посыла петіцію в раду державну навіть „Русская Рада“, що в руках давніших московофільських реакціонерів, — з більше чим 25.000 підписів!

Більше рішучо виступили провінціальні народовські опозиціоністи протів ново-ерества д. Барвінського і др. Між інчим, на вічу в Дрогобичі 29. декабря 1893 р. др. Евгеній Олесницький, адвокат зі Стрия, один з найчільніших народовців, критикуючи фідеікоміси, сказав таке:

„Всі партії поступові противні фідеікомісам і в своїх програмах домагаються знесення їх. Як же-ж супротивного назвати поступоване посла, котрий вибраний з сільської курії, і хоч заявляє себе Русином, не лише голосує, але промовляє за заведенем нових фідеікомісів в Галичині? (Голоси: Барвінський! зрадник! сумно!).

„Правительствений комісар (Русин-попович, Нападієвич) звертається в тій хвилі до предсідателя, щоби зборонив бесідникови промовляти в той спосіб про послів“.

„О. Давидяк (предсідатель, москвофіл) відповідає, що діяльність послів вільно критикувати.

Др. Олесницький говорить серед того дальше: Так є, Барвінський! І яким богам служить сей брідсько-каменецький посол, що без сорому на лиці сам топче ті інтереси, котрі повинен заступати і боронити?

„Правительств. комісар збороняє бесідникові говорити на той темат.

„Др. Олесницький. Даруйте, пане комісаре! Я не зінав, що той посол тішиться особлившою протекцією правительства. Але загал висказав уже свій осуд всенародний і, може бути, сей голос народу приглушить у совісти сего посла ті панські оплески, для котрих станув протів інтересів мужика (Голоси: „Славно!“ (Дивіть „Дѣло“ 1893, 283).

Після того, як народовці-реакціонери, по волі польських панів і руських князів церкви, стали йти в гору, — вибір д. Вахнянина в раду державну і д. Барвінського в сойм, — особливо після остатного, — стала проявлятися більше рішучо і опозиція тому реакціонерству навіть серед львівських народовців.

Ми бажали би горяче, щоби та народовецька опозиція ново-еретству видержала, і тоді прихильники думок д. Вартового з Українців нашли би тут натуральних союзників, і поступове українське народовство вибилось би на свою первісну дорогу.

З поводу XVI, XVII і XVIII Листів

д. Вартового.

(З „Буковини“).

Увага від автора. Перепечатуємо тут з „Буковини“ і наші замітки з поводу XVI, XVII і XVIII Листів д. Вартового. Робимо се не лишень для того, щоб поправляти неточності нашого оппонента (се було б ділом безконечним, бо він майже ні разу, викладаючи наші думки, не обій-

шовся без неточностів), а для того, що в сих увагах ми доповняємо ту систему думок, котра виложена в попередніх наших Листах. До того ми і в сих увагах старались, при всякій можливості, нагадати історію важніших боків українського руху в остатні 20—30 років, напр. в справі відносин між російськими Українцями і Галичанами, в справі популярної літератури і т. і. В Росії звичайно історію новіших часів не дуже то знають, а історію думок і праць, котрі виходили з приватних кружків, всего менше. Тим часом правильний поступ не можливий без знатя минулого, бо інакше нові діячі будуть повторяті старі помилки, або з новим трудом відкривати Америки, котрі вже були відкриті колись і т. д. і т. д. З Листів же д. Вартового, як і з других ознаків, ми бачимо, що навіть між спеціальними українолюбцями тепер дуже слабо звісні багато з характерніших прояв громадської думкі і праці в остатні 20-30 років на Україні і в Галичині. То ми думаємо, що хоч короткі огляди деяких з тих прояв не будуть зовсім залишніми.

І я можу сказати, що залишки прочитав XVI-ий лист д. Вартового, посвятий моїй відповіді йому, напечатаній в ч. 20—22 і 24—25 „Буковини“ сего року. З нами сталось таке, що рідко буває зі спорщиками, то-б то, що ми власне прийшли до одного, по крайній мірі в головних точках спору, хоч говоримо не одними словами. Ще для ліпшої згоди скажу кілька слів з поводу остатнього листу д. Вартового, поправляючи його дрібні неточності й пояснюючи деякі свої погляди.

Обговорюючи справу літературного образовання Українців у Росії, я вказав на те, що там батьки мусять давати своїм дітям окрім Шевченка, ще Пушкіна, Лермонтова, — і кажу: „Не судіть строго тих батьків, бо на світі єсть інтереси і окрім етнографічного патріотизму“; д. Вартовий передає мої слова так, буцім я „гужу етнографічний патріотизм, кажучи, що є інтереси і виспі від його“, — а далі каже навіть, що я „глувую з етнографічного патріотизму“. Думаю, що неточність д. Вартового тут явна без дальшої розмови. Тепер я додам, що я не тілько не думаю глувувати з етнографічного патріотизму а дуже ціню його як одну з підстав солідарізації людей, та лишень думаю, що одним ім люде не живуть і не можуть жити. До него треба ще чогось.

Далі д. Вартовий каже: „Д. Драгоманов у своїх „Чудацьких думках“ жаліється, що його опоненти не по правді виводять з його космополітизму, що мов би він зрадив ук-

раїнство і через те відкидають частину його роботи". Заявляю, що я нігде не висказував жалю подібного тому, який приписує мені д. Вартовий в підчеркнутих словах, по крайній мірі не думав висказувати такого жалю. Він був би неприличною претензійностю завше, а в моєму стані емігранта, котрого писаня заборонені і в Росії, а часто і в Австрії, зовсім чудним. Я не жалів ся і на те, що деякі земляки звуть мене зрадником, або й просто Москalem, а лише вказуваю на се, як на ознаку сили аргументації певної партії наших старомодних національників.

Д. Вартовий все дивується ся моєму поділу літератури руських Словян на „російську, великоруську, українську та галицьку“ і ставить ? ? коло слів „великоруська“ і „галицька“. Не буду говорити про літературу великоруську, а скажу слівце про поділ літератури галицької від української, щоб хоч пояснити свою думку, коли не переконати д. Вартового.

Я вже заявив, що дивлюсь на розвиток літератури і її вагу для певних громад з погляду не самої тілько мови і етнографічного ґрунту певних країн, а з погляду всеї суми історико-культурних обставин. З остатнього погляду вийшло напр. те, що голландська література зовсім одокремилася від німецької, коли етнографічно Голландці тілько ріжновидність долині Німців, котрі живуть від Шельди до Мемеля. Досить окремі історико-культурні обставини Галичини і російської України, а через те літератури їх треба вважати, коли не за зовсім окремі, то за дуже одмінні одна від другої. Властиво се каже і сам д. Вартовий, коли строго осужує галицькі писання. Я не буду тут пускатись в суд над ними, а вкажу тілько, і з поводу приміра д. Вартового, на те, що для російських Українців галицькі писання вдаються не до смаку і по змісту і навіть по мові. А Галичанам-же, певно, вони до смаку. Вирази до смаку, не до смаку можна взяти в сім випадку за сіоніми своє, рідне — і не своє, чуже.

Подібно тому, як я казав, що малоруська література ще виробляється, щоб зробитись самостоячою національною літературою, скажу і те, що спільність літератури української і галицької також ще тілько виробляється. Вже один факт, що в російській Україні з галицьких беллетристів не читаються ся зовсім ніхто, окрім Фед'ковича, Франка та Кобринської, говорить на користь сеї думки, хоч і сумної.

Які умови помогли-б тому, щоб скоріше зближились, або й злились літератури українська і галицька, про се довго-б треба говорити. Я по частині говорив про се і не

раз, де инде. Тепер скажу взагалі, що російські Українці і австрійські Русини можуть зйтись лише на ґрунті інтересів демосу і всеєвропейських поступових ідей.

Не знаю вже справді, чи говорити мені про мою, як каже д. Вартовий, Дульцинею, то-б то російську літературу. Мені дуже сего не хочеться, бо я вже думав, що вияснилось, чому і з якою ціллю я став її Дон-Кіхотом. Та мабуть таки треба сказати два слова ще. Коли д. Вартовий зволить прочитати мої „Чудацькі думки“, писані в „Зорі“ і в „Народі“, та загляне в „Правду“, то побачить, що „чарівники“, котрі напр. називали російську літературу нічого невартою і навіть шкодливою, „продуктом жовтої крові“, ташкентською і т. д. істнували не в моїй „увів“, а в дійсності, в котрій навіть учені люди не ради давати Галичанам Спенсера і Тена в російському перекладі. Я боронив згадану Дульцинею головно перед Галичанами ради того, що в ній тепер можна знайти культурного елементу далеко більше, ніж в галицькій літературі, і до того такого елементу, котрий, як спробовано було на „Академичному Кружку“ 1875—1876 рр., веде просто до народства, далеко правдивішого ніж правданське. І в російській Україні я боронив сю Дульцинею лише перед тими, хто на неї дійсно нападав (а таких „чарівників“ д. Вартовий зрайде між іншими і в „Правді“) і тільки ради реального краєвого матеріалу її (в тім числі і українського) і ради європейського елементу, котрого тепер в ній більше, ніж в українській. В своїх листах у „Буковині“ я навіть і не бороню мою Дульцинею, а прост вказую факт, що такі писателі, як Гоголь, Тургенев, тепер стільки-ж рідні українській інтелігенції, як і Шевченко, — і здається, і сам д. Вартовий признає сей факт. Коли-ж на українській мові появлять ся свої Вій, Тарає Бульба, На канунѣ, Отцы и Дѣти і т. і., я перш усого признаю сей факт. А до того, коли в літературі українській в загалі буде більше культурного елементу, ніж в російській, то я перший буду радініший промінати сю Дульцинею на рідину прекрасну Олену. Коли д. Вартовий радить і тепер землякам читати Гомера, Данта, Шекспіра і т. д. в орігіналах, або хоч в німецькому перекладі, то я готов підписатись під його радою обома руками. Тільки боюсь я, що не багато наших земляків піде за його радою в російській Україні.*). А про Галичан позволю собі росказати таку пригоду:

*) Я попрохав би д. Вартового вести рахунок за 5 років і потім показати, скілько знакомих йому українських батьків довели своїх дітей до того, щоб вони знали мову німецьку, так як російську.

В 1875—1876 рр. у Відень зайдів один молодий українофіл з Києва і добре зближився з Січовиками. Яко російський молодик, він ледви знав по німецькому, то-б то міг читати фахові книжки (зрештою мушу сказати, що й знане німецької мови у нас зовсім не звичайне), але знав німецьку літературу по російським перекладам. І що-ж він побачив у Січі? — що там ніхто, окрім одного, і не знав, що у Німців єсть романісти Ауербах і Шпільгаген, і через те він прохав, щоб київські приятелі вислали йому грошенята, щоб на новий рік подарувати в Січ орігінали названих німецьких писателів від імені українських братів. Я пам'ятаю, яке здивовання і опозицію викликали ся проосьба в наших прияталях-українолюбцях, якого труду коштувало мені, ознакомленому вже з Галичиною, випрохати таки з них грошенята на се діло.

До того мушу звернути увагу російських Українців ще на одну річ: в Росії живе між іншими ілюзіями про Галичину, ще й така, буцім то освічені Галичане добре ознакомлені, коли не зо змістом, то з мовою німецької літератури. Але треба завважати, що остатне було правою до 1867-го р., коли німецька мова панувала в гімназіях і університетах в Галичині. Тепер же, коли там панує мова польська і подекуди введена галицькоруська, гімназісти і студенти галицькі часто шкандибають з німецькою мовою і через те ім часто лекше прочитати напр. Спенсера по російському або по польському, ніж по німецькому. А вже про англійські орігінали і говорити нічого, коли і французьку мову рідко хто знає навіть з літератів галицьких.

Що його робити в такім стані річей? Звісно, намовляти земляків до науки, до праці, — та чи-ж багато іх послухає нашу проповідь? Працювати? та ж добра праця требує гурту!

А тимчасом треба образувати дітей, треба сіяти певні ідеї в громаді і навіть між самими сіячами.. Що-ж дивного, що людина хапається за перші готові книжки на близькій мові як напр. російська? І коли д. Вартовий придивиться до речі близше, то побачить, що найбільше кричать против того зовсім не ті, котрі бажають, щоб Україна з Галичиною мали своїх Гоголів, Тенів та Мілів і т. д., а ті, котрі не хотять, щоб наші люди йшли дальше питомих Тред'яковських та Булгариних.

Я-б не хотів сперечатись з д. Вартовим з поводу д. Кониського, бо єсть багато рацій, з поводу котрих спір наш не може йти, як би слід було. Але перед докором з боку д. Вартового в крайній сторонності не можу зовсім обійти сеі речі. Я заговорив про д. Кониського лише з поводу того, що д. Вартовий поставив його в числі наших

беллетристів, таких, як Нечуй, Мирний і Чайченко. Власне не хотячи замовчувати сильніших боків праці д. Кониського, я сказав, що він „має свою ціну, як писатель російський, як корреспондент деяких газет і автор деяких невеликих студій про краївій справи“ (Д. Вартовий пропустив остатні слова, в котрих я розумів журнальні студії д. Кониського), — але як беллетристові українському я мусів одректи значне д. Кониському, по раціям, котрі і поставив. Д. Вартовий сам тепер говорить, що він невдоволений беллетристикою д. Кониського. В чим-же я помилився? Д. Вартовий каже все таки, що д. Кониський „почав писати великі повісті з інтелігентного життя тоді, як ніхто сего у нас не робив“. Правда, але які повісті? Коли се повісті недоладні, то чи се заслуга, чи шкода? Повісті д. Кониського можна прирівнати до „патріотичної беллетристики „Русскаго Вѣстника“ з тою одміною, що в него нема і такого сліду таланту, який був напр. у Болелава Марковича. Ми сказали-б що „країнофільський“ патріотизм д. Кониського наводив його на менші реакційні тенденції, ніж тенденція „патріотичних“ беллетристів Катковського журнала, коли б в недавних утворах д. Кониського не проскочила подібна-ж нотка злости проти поступової молодіжи на Україні. Хто-ж в Росії признає літературні заслуги Катковських беллетристів і не признає, що самою своєю манерою малювати певні боки громадського життя, вони тілько заплутували громадські думки?

Тепер д. Вартовий вказує і на публіцистичні праці д. Кониського, про котрі раніше не було в нас розомови. Ми і тепер скажемо, що признаємо заслугу за певними публіцистичними роботами д. Кониського, власне російськими, в котрих він, здергуючи рамками характеру тих російських часописів, в котрих він писав (Земство, Страна, Вѣстн. Европы, Русская Мысль) держав ся тенденцій демократичних і поступових, хоч і тут всажував іноді какі речі, як похвала еп. Пелешу, яко репрезентанту українського народного напрямку. В публіцистичних-же працях на мові українській, в галицьких виданнях д. Кониський вагав ся на всі боки між поступом і реакцією, між демосом і панетвом, і може служити власне приміром того, як писатель працьовитий і по своєму щирий, може крутиться і закручувати других, коли він стає до публіцистичної роботи, не вяснивші собі основно-культурних і політично-соціальних принципів і руководячись одним лише формальним націоналізмом, етнографічним патріотизмом. При інших, більш нормальних відносинах між російською Україною і Галичиною такі ознаки публіцистичної праці д. Ко-

ниського впали-б тільки на його писательську особу, а тепер вони наробили на лихо шкоди, котру приходить ся вияснити, хоч се і досить прикра робота, та при певних умовах і не так то легка.

При такому суді про українські писаня д. Кониського ми мусимо сказати, що вони могли-б мати досить велику заслугу: з огляду на мову, над котрою д. Кониський, видимо, багато працював і котру добре виробив, так що вона-б могла служити приміром для молодих писателів і читателів. Тілько як звичайному читателю розділити мову від змісту?

Д. Вартовий ще говорить про одну заслугу д. Кониського, кажучи, „що ніхто більш за дд. Куліша та Кониського не зробив для поєднання між нами й Галичанами“. Се по частині правда, та й тут треба звернути увагу не на саму тілько форму поєднання, а й на суть його. А тоді вийде, що д. Кониський служив не стілько провідником у Галичину поступового духу, котрий жив в українському руху 60-их і 70-их років, скілько проводив на Україну формальний націоналізм, темноту думок і безпринципну емпірістику львівських народовців, і сим чимало пошкодив українській справі по обидва боки Збруча. Звісно, таку ролью відбув д. Кониський, дякуючи і малому взаємному знанню між Україною і Галичиною і тій темряві єгипецькій, котра взагалі скутала Україну в 80-ті роки, та все таки на нему лежить велика доля одвічальності. І тепер, коли та темрява почала роходитись, свіжим Українцям прийде ся просто рвати звязки в Галичині, вироблені за поміччю д. Кониського, і приставати до других, котрі почали було вироблятись в 70-ті роки і котрих зросту багато перешкодив д. Кониський.

Ось наша отверта думка. Нам не так то легко її говорити, але щире слово д. Вартового потребує рішучої відповіді.

Париж, 23. септемврі 1893.

Р. С. В зносці до XVII-го листу д. Вартовий зачіпає справу, котра більше належить до змісту попередніх листів, а власне про те, на скілько можна признавати належящими до літератури, рідної Українцям, праці, писані Українцями з роду, але писані чужою мовою. Д. Вартовий згоджується ся брати до української літератури твори наших писателів до татарської доби, хоч і писані по староболгарському, але не хоче брати туди творів нових писателів, як Капніст, Гоголь і др., писаних по російському. Се

справа складна і ми не беремось розрубувати спор дуже рішуче. Думаємо лише, що писателі, котрі вийшли з певної наці і говорили про життя її, а також удержали певні ознаки питомого національного характеру, хоч і писуючи по чужому, повинні знайти місце і в історії літератури тієї нації, а тим паче, коли вони читають ся її інтелігенцію. Такий власне випадок з Мик. Гоголем, котрий мало того що писав про українські речі, а ще виявив ліпше, ніж хто другий, одну з основних прикмет нашого національного характеру, — юмор, подібно тому, як Шевченко лірізм. (Якось так вийшло, що на українській мові наші писателі показали чимало жарту, по більшій часті досить низького, а юмору, або як кажуть Французи: „високого комізму“, не показали.) Через те Гоголь нам двічі рідний і, певно вістанеться таким і на віки, скілько-б не розрослась література української мови. Про теперішніх російських беллетристів, з роду Українців, тут ми сперечатись не будемо, бо з них признаки таланту бачимо тілько в Короленку, а зреється Гоголя на цілковиту користь Москалів, не можемо (собі дорожче коштує! як кажуть купці) і думаємо, що історик цівілізації на Україні не обмине й предвісників Гоголевих: Капніста і Наріжного, так само як не обмине він і славістів, істориків і етнографів Українців, як Максимовича, Бодянського, Костомарова і др., хоч вони і писали не по українському. (Д. Огіновський минув в історії малоросійської літератури Гоголя, але бере туди всі наукові праці про Україну вище названих учених.) Французи кажуть, що всі роди літератури добрі, окрім скучного. Подібно можна сказати і про доктрини, що всі вони добрі, окрім смішних. А доктрина, по котрій Гоголь буде для Українців нерідним писателем, в одній лінії з Молієром або Бальзаком, тоді як напр. д. Кониський буде українським класиком, стілько-ж не вірна, скілько-ї смішна. Таких доктрин треба стерегтись, щоб не пошкодити своїй же справі!

Треба сказати дещо і з поводу XVII-го „Листу“ д. Вартового. Там говорить ся про думки Костомарова, що наша література мусіла-б переважно бути простонародною. д. Вартовий каже, що почали се й мої думки і резюмує іх так, що ми радили українським писателям „сидіти поки на самій народній літературі“, то-б то на популярній, для простого народу.

Таке резюме не зовсім точне. (д. Вартовий, певно, з прихильності до справи „горячить ся“ і через те часто неточний!) Костомаров признавав літературу українську не тілько для простого народу, а й про него. Се і єсть правдивий змисл терміну „простонародність україн-

ської літератури", на котрий ударяв д. Куліш в його звіній, на свій час так характерний статі. Шід сей термін вкладається ся доси більша частина ліпшого, справді живого, написаного по українському від часів інтермедій XVII—XVIII ст. і Котляревського. Се факт і се ґрунт для нашої літератури, котрий треба мати завше на оці, котрий мусить звиняти тих патріотів, що тепер хотіли б як найбільше вдергати наших писателів на сім ґрунті, як Костомаров.

В подібнім гріху провинив ся, як каже тепер д. Вартовий, по часті і я в своїх статтях у „Правді“ 1873—1874-го р. Коли хто піднімає розмову про такі погляди, то треба перш усого представити їх точно, а окрім того зрозуміти їх ціль, котра зовсім не була в тому, щоб „помоскалити“ наш народ, як запевняв д. Вартовий в попередніх листах.

На сім ми скінчимо історичну частину нашого спору в сій точці, і перейдемо до практичного боку справи.

Тепер в усякім разі навряд, чи знайдеться Українець, котрий би радив нашим письменникам сидіти на самій простонародній літературі навіть в найширшому зміслі сего слова. Навіть при найбільших сіmpатіях до простонародності усякий мусить призвати до крайній мірі волю кожному писателю вибирати собі сюжети, аби тільки праця його вийшла вдачною, живою, — між інчим і по мові. А дивлячись так, приходить ся іноді радити новим українським писателям, щоб оглядались на простий народ і не впадали в свого роду Тредьяковщину, котра так часто кідається в очі у писателів галицьких, більше затягнутих в високу і широку літературу. Простонародність хай буде для наших писателів Антєєвою землею!

Далі в наші часи скрізь, а надто на нашій землі, всякі справи демосу мусять мати велику важливість. Значить, для нас мусить бути дуже важною і література про простий народ і для него. Отже треба сказати, що в остатні роки в українських діячів ся думка, видимо, побідла. Література етнографічна упала, популярізаційна теж. Майже вся робота кинулась до „високої“ літератури, хоч там, — як собі хоче д. Вартовий, — добрих овочів далеко не придбано. В справі літератури популярізаційної новіці української біці пішли назад навіть проти 60-тих років і не тілько по праці, а навіть по замірам.

В 60-ті роки, після відозви Костамарова, в Петербурзі, Полтаві і Київі були зроблені планомірні початки певного енциклопедичного видання популярних брошур, ко-

трому можна було закинути хиба деяку вузькість, а також народницьку консервативність. Але найбільший гріх тодішніх українських діячів був у тому, що вони, наткнувшись на цензуруну заборону в Росії, не перенесли своїх видань в Австрію і не виповнили там свого плану популярної енциклопедії.

В 70-ті роки в Київі взялись за поновлення видань 60-их років, а також виробив ся новий ширший план популярної енциклопедії в європейсько-поступовому напрямку. Сей план важко було виповнити через дві перешкоди: слабе знати мови української молодшими українолюбцями, котрі горячіше бралися за сю думку, а також слабе наукове йих виховане, котре показувалось в слабому знато європейських мов. (Я говорю по власному близькому досвіду, бо в 1874—1875 рр. у мене що тижня збирались „енциклопедісти“ для обради праці по плану, котрий між інчим був виложений і в моїх статтях у „Правді“. Але при довшій праці і відергці плану можна-б було сему горю помалу помогти. В усікім разі в 1874—1875 рр. Кияни вспіli видати більше популярних брошуру, ніж скілько йіх вийшло перед тим і після того. Цензуруна заборона 1876-го р. спинила сю публікацію в Росії, але найгіршим лихом і тепер показалась власна невидержка українолюбців. Одні тілько рішучі соціалісти якийсь час пливли проти ворожої течії і видали кілька брошуру, в котрих були свої хиби, але котрим не можна-ж відмовити і певних достоїнств і в усікім разі заміру перенести в наш нарід певний общеєвропейський круг думок.

Робота ся українських соціалістів спинилася через стійкіні нещастя, поліційні перешкоди в Росії, доноси старших партій і т. і.*).

А тимчасом увага українолюбчих кружків у Росії відвернулась від літератури народної до високої, — і за 10 років ледви 2—3 популярних книжок з'явили ті кружки в Росії і в Австрії, та й то видали йіх без усікого плану. Лишень в остатні 3—4 роки видно більшу працю по сїй часті: популярні брошури українські з'являють ся в Росії, тамтешні українолюбці печатають деякі брошури в Австрії, беруть досить діяльну участь в елементарних видавництвах в Галичині і Буковині. Се звороти на добру дорогу, — та на них треба глянути критично.

Тепер ми не маємо під рукою матеріалу для доказаної критики сих популяризаційних проб теперішньої доби. Скажемо тілько дещо в загалі. Проби сі слабують трима

*) Зрештою, я думаю, що деякі з соціал. брошуру віденських і женевських того часу можна-б було тепер перепечатати в Галичині.

хібами: 1. безсистемністю і припадковостю вибору тем (напр. чому вибрано для розмови з Українцями крізя а не море, поки йім не розказані основи загальної географії, ні не описана власна країна?) 2. залежність вибору від російського письменства, в котрому справа популярної літератури поставлена зовсім не раціонально, не глядючи на широковіщательні народницькі розмови, а по частині дякуючи їм (примір: переклади брошур гр. Л. Толстого, користь від котрих дуже спорна, — переклад брошури про Сократа, в котрій характер атенського спорідника-ентузіяста представлений дуже не вірно і до котрої українська перекладичка додала злишне і не додала потрібного); 3. безідейність або ідеї поверхного і негуманного націоналізму (див. в „Народі“ нашу рецензію на брошуру д. Чайченка про Квітку). Багато єсть причин на такі і інші хиби, — але між тим причинами, безспорно, єсть загально мала увага до самої справи, до самого об'єкту популярної літератури — простого народу.

Ми тепер не будем споритись з д. Вартовим і згadжуємося з ним, що наша література мусить розвиватись із гори вниз і знизу в гору. Але, зваживши, що література живе для людей, а не люди для літератури, і зваживши, що в українській літературі найбільше має потребу той простий народ, котрий ніякої мови не знає окрім української, а нарешті, що ся мова простого нашого народу єсть основа і живої вищої літератури української, ми все таки скажемо, що головна праця наших писателів мусить бути вироб літератури нашої знизу в гору. Тут популярізаційна література мусить зайняти широке місце.

Під словом же популярізаційна література я розумію систематичний провід у простий народ думок, вироблених найвищою інтелігенцією. Колись д. Куліш вказував на „простонародність“ української словесності, як на її найбільшу славу, як на її осібну прикмету серед других. Коли-б нам пощастило виробити літературу строго-мужицьку по мові, посвячену інтересам найбільшої маси людности нашого краю, тепер соціально-найниachoї, а в той же час літературу, одушевлену найвищими ідеалами європейської цівілізації, тоді б ми з'явили щось дійсно оригінального серед культурного світу, — такого, що про него і той світ заговорив би! Ну, та мабуть ся моя колишня мрія так мрією і зістанеться! Але в усікім разі перед нашими патріотами справа популярної літератури стоїть більше пекучою, ніж перед другими. А тимчасом справа ся дуже занедбана в остатні часи і між іншим через те, що майже вся увага теперішніх українських літераторів звернута до „високої“

літератури. І дуже часто, коли бачиш далеко не блискучий плод праці якого земляка на сім полі, напр. зовсім слабі переклади великих європейських поетів, мимоволі думаєш: чи не ліпше було-б звернути працю напр. на переклад якої елементарної чи популярної книжки? Та впять таки скажемо: Нехай собі люди працюють як хотять, аби працювали, та тільки треба-б, щоб хоч хто небудь як найскорше і як найсерйозніше взяв ся і за популярну літературу, а до того в напрямку, котрий би справді був вартий заходу, то-б то в такому, котрий би переносив у народ думки передової інтелігенції, а не такі, в котрих вже інтелігенція сама виживає і котрі вона кидає народові, по слову: „На тобі, небоже, що мені негоже“.

Такої популярної літератури не пустить тепер цензура російська, ні добровільна цензура старших галицьких партій. Для неї треба осібного просвітного товариства в австрійській Русі... Нехай би наші земляки про се подумали!

Париж, 29. сент. 1893.

Я лишень тепер отримав ч. 38 „Буковини“ 1893 р., де напечатано XVIII-ий „Лист“ д. Вартового, і попрошу у Вас місця на відповідь.

Споритись мені далі тепер з д. Вартовим власне нема чого, бо він тепер не дає об'єктів для спору. д. Вартовий згоджується ся зо всім тим, що я кажу про хиби, котрі спиняють тепер зрист русько-української літератури, та тільки каже все таки, „що воно не так страшно“, і сподівається ся, що лихо поправить ся якось. Я сам сподіваюсь, що поправить ся, але власне лишень тоді, коли Українці признають, „що воно таки досить страшно“, зрозуміють принципи тих хиб, та вільмуть ся за принципіальну-ж поправу іх.

Споритись же зза суб'єктивностів, котрих чимало розсяяно і в XVIII. Листу д. Вартового, по крайній мірі скучно. Я лишень поправлю одну з неточностів, котру, як звичайно, з горячкі, наніс д. Вартовий і в сей Лист. Тай то поправлю лишень через те, що д. Вартовий, неточно передавши мої слова, кладе за них відвічальність на цілий гурт і бачить в них доказ аж двічі згаданої ім, на ділі фантастичної, прикмети українських радикалів, а власне, що ті „радикали любять усюди вишукувати у своїх оппонентів (вище сказано: у кожному нерадикалові) сковане ретроградство“.

Я вказав у 25. ч. „Буковини“ на замітку д. Вільхівського, як на примір більш вірних і більш пожиточних для нашої літератури поглядів, ніж ті, які виголосив д. Вартовий в напечатаних перед тим Листах. Д. Вартовий тепер покликується на те, що він у XIII. Листу, напечатаному в 29—30 чч. „Буковини“, зйшовся з д. Вільхівським, — і після того виводить про мене і радикалів у загалі те, що вписано вище. Діло-ж у тім, що д. Вартовий в перших своїх Листах назав літературу російську „шматом гнилої ковбаси“, за котру мовби то я „продую матір“, а кн. В. Мещерського і навіть „урядників“ (жандармів сельських) репрезентантами рос. культури. Д. же Вільхівський сказав, що теперішня україно-галицька література не може видержувати на Україні конкуренції з літературою російською, бо остатня все таки поступова і жива, а перша тепер реакційна і мертвa.

Чи я-ж помилувся, цітуючи д. Вартового? Чи в Листах його не стоїть чорним на білому „шмат гнилої ковбаси“. і т. п.? А в усякім разі при чим тут „вишукування скованого ретроградства“? Се річ, котра, очевидно, зовсім сюди не належить!

Про те-ж, що в XIII. Листі д. Вартовий показав думки „однаковісінькі“ з думками д. Вільхівського, скажу, що навіть, коли б се й було так, то що-ж тут „кумедного“, як каже д. Вартовий, у тому, що я, пішучи замітку, напечатану в 25 ч. „Буковини“, не мав перед собою 29—30 чч. „Буковини“ з XIII-м Листом д. Вартового?! Тепер я мушу сказати, що з XIII. Листу під фірмою д. Вартовий появився трохи не новий писатель, котрому я посвятив осібні Листи в „Народі“.

В сих листах я вказую і на згоду свою і незгоду з сим писателем, і радий би почути відповідь д. Вартового про обективні точки нашої незгоди і радий буду „побалакати з ним“, коли він сам того хоче, як можно думати по тому, що він цітує з Сільвіо Пелліко. Тільки я-б дуже прохав його не наносити в свої дальші Листи стілько суб'єктивностів і неточностей.

А поки що я попробую усунути один з корінів непорозуміння між нами з поводу вживаних нами термінів партійних, і для сего зверну увагу д. Вартового на одну точку його Листу XIII, де він ділить теперішну українську інтелігенцію „на дві громади: стару, або українофілів, та молоду, або свідомих Українців“.

Хоч д. Вартовий і кида мені стереотипну фразу, що мовби то я „живучи далеченько, стою тепер не в курсі діла“, та я скажу, що мені, хоч би з Листів д. Вартового і з „Profession de foi молодих Українців“, прекрасно відомі проби

такого поділу української інтелігенції. До того я ще осмілююсь сказати, що автори таких проб стоять в такому курсі, при котрому ніколи не зрозуміють постанови національної справи і відповідних їй партій ні в одній європейській етіоні, в тім числі і в нашій! Сей поділ двічі, коли не тричі фантастичний і ультракружковий.

Не буду спиняєтись на поділі на старих і на молодих, як на речі, котру треба залишити хиба гімназістам, бо тепер, слава богу, і в нас, як і скрізь на світі, єсть і молоді і старі однаких думок, і поступових, і інших, і працюючі і непрацюючі. Скажу лише, що поділ д. Вартового по його суті в додаток до того, що вже сказав у „Народі“ з поводу ріжного вживання ріжними людьми слова „українофіли“, котрими д. Вартовий не довольний з одного погляду, а напр. д. Арабажин і другі зовсім з другого.

Терміни партійних імен треба розуміти і вживати відповідно букві іх і історії. Історія показує нам, що термін „українофіли“ появився в 50—60 рр., в часи видань Куліша і „Основи“, паралельно терміну „славинофіли“ (московські), з котрими з початку українські патріоти ішли вкупі, а потім розійшлися. Відповідно тенденціям і праці тих людей, котрих тоді прозвано українофілами, можна було взяти під сей термін всіх учених і писателів українських від часів Квітки, і слід і тепер взяти під него більшу частину старших і молодших писателів, котрі чи так, чи інакше пишуть про Україну і для неї, (напр. від старого Мордовцева до молодого Чайченка) — так що поставити, як д. Вартовий, ознакою українофілів те, що вони „нічого не роблять для укр. літератури“ (навіть на самій українській мові) буде зовсім чудним. Очевидно, д. Вартовий мусить прибрати для людей, котрих він має на оці, який небудь другий термін, котрий би не мав такого виразного історичного і буквального змислу, що не допускає себе перекручувати по фантазіям.

Далі зовсім не годить ся і термін „свідомі Українці“ для ознаки нової громади, про котру говорить д. Вартовий, бо і та громада прекрасно вкладається в термін „українофіли“, в його буквальному і історичному змислу. Термін „українофіли“ появився не випадково, а зовсім раціонально, аналогічно другим подібним термінам, котрими звали другі подібні напрямки в Європі. В першій бо половині XIX ст., а надто після війни проти Наполеона в 1812—1815 р. скрізь по Європі розвились націоналістичні напрямки, котрі названо германофільством, кельтофільством, славянофільством і т. д. Ознака всіх іх і наукова основа була в тому, що всі вони виводили певні політично-соціальні і культурні тенденції (чи поступові, чи реакційні) з певної суті, або духу

(das Wesen, der Geist) ріжких народів, чи рас. Самісінько так поступали наші замляки — українофіли.

Після 1848 р. подібні напрямки почали вимирати і тепер власне майже вимерли в більше передових сторонах Європи, зоставивши після себе слід лишень в науці етнологічній, котра і тепер, по при новому порівняючому методі (антропологічному) дошукується ея все таки біологічних і історичних відмін між національностями. В політичному ж життю старий націоналізм в кінець розбилася Бісмаркова німецька імперія (без 9,000,000 австрійських Німців, не кажучи вже про швейцарських, котрих в ту національну державу і пряником не заманиш, та за те з насильним прилученем Альзаців, з насильною германізацією шлезвиге-ських Датчан, лорренських Француїв і познанських Поляків) і поява інтернаціонального робітницького руху. В політичній і культурній роботі тепер скрізь в західній Європі висунулись, на перший план тенденції коемополітичні або універсальні, котрі, не одрікаючи краївих і національних відмін між людськими групами, признають, що головні основні ціли громадської праці однакові в усіх, по крайній мірі європейських народів.

Старі націоналістичні теорії тепер лишень доживають віку серед одеталіщих народів Європи, або лішче серед більше одеталих шарів іх інтелігенції. Такими вимираючими тепер напрямками суть у Росії славянофільство і українофільство. Ті люди, котрих д. Вартовий звє „свідомими Українцями“, котрих у попередніх Листах звав „національно-народовцями“ і т. і., мусять бути любісінько названі українофілами, коли тільки д. Вартовий вірно виложив іх погляди, коли вони дійсно вважають напр. дд. Нечуя, Конієвського і т. п. за своїх літературних представителів, — бо тоді вийде, що й вони опирають суть своїх тенденцій головно, чи переважно на суті або духу національності української, відповідно тому, як вони там їйі розуміють. Такі люди можуть бути поступовцями, чи реакціонерами, як були в свій час тими, чи другими ріжні германофіли, кельтофіли, славянофіли (нагадаю, що колись славянофілами були по своєму а) Погодін, б) Хом'яков і К. Аксаков, в) Герцен і Бакунін). Але все-ж таки основа, вихідна точка іх тенденцій буде стара: націоналістична, та сама, яка була в свій час у ріжких других філів.

Отже українські радикали єсть у нас початок нового європейського напрямку: коемополітичного, універсального, гуманістичного і т. д., початок людей, котрі звуть себе не українофілами, а людьми, чи Європейцями і української нації. Люде се напрямку рішуче поступового, — але поряд з ними можуть бути і люде напрямку

поміркованого, консервативного, або й реакційного (чому початок бачимо в галицьких ультрамонтанах), але завше такі, котрі опирають свої тенденції на ґрунт не націоналістичний, а загально-європейський. Я не возьму на себе сміливості казати, що космополітізм сих людей — останнє слово науки і культури взагалі, — я тільки вказаю на те, що він появився і серед наших земляків, чим він одержняється від старого націоналізму, як би сей остатний не звався: чи „українофільством“, чи „свідомим українством“, чи „національно-народовством“, іншою тавтологією. Навіть для того, щоб побороти сей космополітізм, треба ясно розуміти його вихідні точки, також саме як і вихідні точки націоналізму.

Ми позволяємо собі сказати, що д. Вартовий своїм поділом Українців на українофілів і свідомих Українців і т. п. веде до затемнювання справи, а не до вияснення.

Принципально, — то-б то і раціонально, — українська інтелігенція тепер може ділитись не на 1. українофілів і 2. свідомих Українців і т. п., — а на: 1. українських націоналістів і 2. українських гуманістів і т. п. Між такими тілько групами можливий і принципіальний спор, при котрому треба памятати, що обидві групи однаково свідомі Українці, а тілько мають не однакові вихідні точки, наукові основи своїх тенденцій. Звісно, сей теоретичний спор може і мусів би не перешкоджати демократично-поступовим елементам в обох поділах виступати солідарно в громадській праці. Поки що інших українських універсалістів, окрім рішучих демократів і поступовців, інакше радикалів, — нема. Нехай же виявиться рішуча і відповідна група українських націоналістів, відділивши від своїх приятелів і авторитетів, ретроградствуючих, або крутістю відповідних.

Софія, 26 Дец. 1893.

Від Редакції.

„Листи на Наддніпрянську Україну“ М. Драгоманова се відповідь на „Листи з Наддніпрянської України“, які містив у старій „Буковині“ небіжчик Борис Грінченко під псевдонімом Вартовий. Таким чином ся праця Драгоманова має в основі полемічний характер. Треба однаке читати її, щоби зрозуміти, що то значить справжня полеміка. Ми бачимо, що Драгоманів дав богато цікавого й нового матеріалу для виясненя ходу української політичної й просвітної думки.

Він виступає тут проти порожнього й реакційного українського націоналізму і безпощадно критикує його представників на російській Україні і в Австрії. Його основна думка про національну справу, як він сам її висловив, така: Космополітізм в ідеях і цілях, національність в ґрунті і формах культурної праці. Се значить, що Драгоманів не відкидав української ідеї, української роботи, але хотів, щоби вона була наповнена живим, загально-людським змістом. Сього дуже часто не розуміли або й не хотіли розуміти тодішні визначні українські діячі й тому обвинувачували його в тім, що його погляди шкідливі для української справи.

Історія нашого розвитку по смерті Драгоманова показала, що він мав рацію. На російській Україні лише тоді почав наш національний розвиток іти швидко наперед, як повстали там революційні українські організації, що розпочали свою роботу, користуючи з можливості свободно видавати революційну українську літературу в австрійській Україні.

В Галичині тільки тоді вдало ся побороти московофільство й здобути права для українського народу, як галицьке громадянство переняло ся нарешті духом демократизму і зрозуміло, що лише демократизація Австрії й завзята політична боротьба за єю демократизацію дадуть краще життя нашому народові.

Богато з того, що говорив Драгоманів про ріжні українські справи, було слушне в той час, як він висловлював свої погляди, однаке тепер вже перестаріло. Се й не диво, бо наше житє пішло наперед, змінило ся і зросло. Напри-

клад дискусія про українську літературу, чи вона має бути в першій мірі популярна, чи „висока“, тепер уже не на місці. Ми маємо вже досить сили, нагромадили вже досить духових скарбів, щоби успішно розвивати ся в усіх напрямах, як і кожда інша література. Так само вже не може бути мови про окремішність галицької літератури від української. Навпаки, наш народ в Галичині так розвинув ся, що його робота дуже пливає на російську Україну. Галичина й боротьба в ній українського народу за свої права стала прикладом і для російської України. А в теперішній війні галицькі Українці зі зброяю в руках боряться за визволення з під царського й московського ярма цілої України.

Однаке праця Драгоманова і досі не стратила своєї ваги. Подає вона великий матеріал до історії нашого політичного й культурного розвитку, а сей розвиток повинен знати кождий, хто хоче з користю й успішно працювати серед свого народу.

Спочатку ми мали замір дати до передруку праці Драгоманова примітки й поясненя, однаке се занадто спинило би вихід в світ самої книжки, бо час тепер горячий, і роботи занадто богато. Тому рішили ми випустити наш передрук без сих пояснень, а зате видати окрему книжку про Драгоманова і його погляди на українську національну справу. До сеї книжки, яка вже незабаром появиться на світ, і відсилаємо цікавих читачів. А при читаню „Листів“ Драгоманова просимо памятати, що він сам не любив виступати як авторитет, якого погляди треба сліпо й на віру приймати, а гадав, що найкраще є, коли читач сам думає над прочитаним і старається чужі думки перевіряти своїми власними. Коли уважливий читач так зробить і матиме на увагі наш національний розвиток від того часу, як Драгоманів написав отсю працю, то він сам зможе розібрати, що в його поглядах і досі ще має повну силу, а що вже перестаріло через те, що ми вже далеко встигли піти наперед і розвинути ся.

Передрук зробили ми, задержуючи правопис оригіналу того видання, бо се дуже прискорило вихід книжки. Оригінал ласкаво позичив нам професор віденського університету Dr. Іберебергер, директор Institut-y für osteuropäische Geschichte. За се складаємо йому ширу подяку.

За редакцію
Микола Залізняк.

Показчик змісту.

I.

Сторона

„Листи з Наддніпрянської України“ д. Вартового. Йіх метод, „Сервілізм“, інакше монархізм старших українських писателів XIX ст. Початок демократизму й лібералізму на Україні: В. Кашпіт, „Історія Руссова“, Рильєв. Інтернаціональна політична наука і національне почуття на Україні	3 — 16
---	--------

II.

Що може дати сама етнографічно-національна свідомість і при яких умовах? „Шовінізм і галушковий націоналізм“ старих Українців перед Турками і Поляками. Йіх історичні рациї. Нова постанова україно-турецької й україно-польської справи в новіці часі	16 — 22
--	---------

III.

Звідки почався лібералізм і демократизм Шевченка? Шевченко й справа відрубної літератури української. Погляди на сю літературу Костомарова. Фантазії д. Вартового про сервілізм Костомарова й мій. Суд д. Вартового про д. Куліша. Справа спілки Українців в Поляками	23 — 30
---	---------

IV.

„Співталичен“ української громади, по д. Вартовому, через погляди Костомарова, Куліша й мої. Дійсний стан української науки і літератури в 70 роках, під напрямком реально-соціальним, і в 80 під напрямком формально-націоналістичним	30 — 36
--	---------

V.

Три етапи часів групи українські по д. Вартовому: українофіли, радикали й націонали-народовці. Де четверта: „новоєрці-угодовці“? Програма д. Вартового. Наши виводи	36 — 53
---	---------

Додаткові листи.

I.

В справі розвитку української літератури	54 — 68
--	---------

II.

Новина думки про самостоячу українську літературу. Поява сієї думки у Костомарова і Куліша. Йіх пізніші погляди, більше панрусські. Автономні думки і праці Нечуя. Новіці праці російських Українців і австрійських Русинів для зросту української літературної автономії. Неслухність автономного фанатизму в сій справі в Росії й Австрії. Погляди	
--	--

Листи на Наддніпрянську Україну. (650)	8
--	---

- д. Вартового на москалефілів галицьких. Резонна половина іх і фанатична. Складний характер австроруського москалефільства. Його натуральні причини. Заграничний і реакційний елемент в нему, а надто в його генеральному штабі. Москалефільська молодіж. Пропніціальний москалефіл. Точки негоди і можливої солідарності австроруських москалефілів і радикалів. Церковна реформа, православіє і справа свободи совісти в Галичині. Стан москалефілів і радикалів перед сими справами 69— 79

III.

- Нові листи д. Вартового в „Буковині“. Їх новий характер. Рішуча заявя нарадикальної програми політичної і соціальної. Зміна погляду на нас грішних. Наша прихильність до Москви і до Австрої. Сентиментальність постанови д. Вартового про згоду між народовцями і радикалами в Галичині. Його історичний недогляд: радикалів річ стара в українському руху, а консерватизм і ново-еретство — нова; ренегатський елемент в українському консерватизмі і ново-еретві. Отчаянно брехливий елемент в борці ново-еретців проти радикалів. Його вплив на Україні. Початок кінця сего вільну в нових листах д. Вартового. Точки згоди радикалів і д. Вартового. Точки негоди: дрібниці і вепорозуміє. Порожнечна миротворчесва д. Вартового. Наш проект практичного миротворчества. Його пеймовірність. Точки негоди самого д. Вартового з народовцями. Непремінність війни його зо львівськими народовцями. Потреба самосточої організації поступових націоналів українських. Народовська лівниця. Кінець кінців: з ким мир, а з ким війна? 79— 95

- З поводу XVI, XVII і XVIII листів д. Вартового (З „Буковини“) 95— 110

Вийшли з друку такі книжки:

М. Михайленко — Національне питання в Росії й війна. Зміст: I. Національна справа й держава; II. Національна справа в російській державі; III. Українська національна справа в російській державі; IV. Український народ і теперішня війна.

Юрій Ручка — Російські соціалісти й теперішня війна. Зміст: Передмова редакції — Українці, Росія й війна; Вступ — Характеристика російського соціалістичного руху; I. Російські соціалісти й теперішня війна; II. Критика поглядів Плеханова і Троцького в справі теперішньої війни; III. Будучність інтернаціоналу й федерації держав; IV. Висновки; Додаток — погляди німецького соціалістичного посла Ленша про будучність царату.

М. Михайленко — Росія й Україна. Зміст Передмова редакції; I. Вступ; II. Політика російського уряду супроти України. 1. Від Переяславського договору до повного зруйнування самостійності України. 2. Російський уряд супроти українського національного відродження; 3. „Конституційна Росія“ й українська справа; III. Українська справа й російське громадянство. 1. Від початку 19-ого століття до революції 1905—1906 років. 2. Під час „конституційної“ ери. Додаток — Розвиток польської політичної думки в українській справі. IV. Росія й українська справа в Австро-Угорщині; V. Українська справа й польсько-російські відносини; VI. Протиукраїнські пляни Росії в теперішній війні; VII. Україна й теперішня війна.

М. Залізняк — Самостійна Україна — несоціалістичне гасло?

М. Залізняк — Українці, Росія й війна. (Замітки й матеріали.)

М. Михайленко — „Визвольні Маніфести“ російського уряду в теперішній війні. Зміст: Маніфест до Поляків; Маніфест до народів Австро-Угорщини; Маніфест до „російського народу“ в Австро-Угорщині; Російське поступове громадянство на послугах російського уряду.

В. Лібкнехт — Чи Європа має скозачіти? Зміст: Від редакції; Переднє слово; Сором Європи; Війна на сході; Завіщане Петра Великого; Війна на овидії; До політичної ситуації; Політичне положення; Слово до німецьких соціал-демократів; Чотири тижні пізнійше.

Ф. Волховський — Казка про салдатську душу, друге українське видання.

Ф Волховський — Казка про неправедного царя, друге українське видання.

Ф. Волховський: Як мужик став довжником у всіх.

Чи є тепер панщина?

С. Дікштайн — Хто з чого живе?

М. Драгоманів — Віра і громадські справи, друге українське видання.

В. Швачка — Чому позичали віру?

В. Рюминський — Повстане селян в Англії, друге українське видання.

М. Лозинський — Українська Галичина — окремий коронний край.

М. Драгоманів — Чудацькі думки про українську національну справу.

М. Драгоманів — Листи на наддіїпрянську Україну.

Др. Осип Назарук: Що се є: суспільні кляси, боротьба кляс, буржуазія, пролетаріят, капіталізм і організація?

К. Кавтеський — Національність ѹ інтернаціональність.

К. Кавтеський — Національна держава, імперія-стична держава ѹ союз держав.

Дмитро Сметанка — Соціалізм, завойовницька політика, патріотизм і націоналізм.

В піменецькій мові вийшли:

Georg Ruczka: Die russischen Sozialisten und der gegenwärtige Krieg.

Georg Ruczka: Die französischen Sozialisten und der Krieg.

Друкарство ся або готовить ся до друку:

Галичина ѹ її національне значінє для України.

М. Лозинський — Утворене українського коронного краю в Австрії.

Х. Житловський — Соціалізм і національне питане.

М. Борисов — Соціалізм і проблема національної автономії.

Національна справа й Партія Соціалістів-Революціонерів.

Ж. Жорес — Батьківщина і робітництво.

І. Сокира — Хай Європа козачі!

Е. Бернштайн. — Інтернаціонал робітничої класи й європейська війна.

Вандервельд — Ідеалізм в марксізмі.

М. Драгоманів — Про неволю віри.

М. Драгоманів — Рай і поступ.

Е. Пернерсторфер — Про новітній націоналізм.

К. Ляйтнер — Імперіалізм московського народу.

К. Реннер — Національна справа, імперіалізм і соціалізм.

А. Бах — Цар — Голод, друге українське видання.

Панщина й її упадок в західній Європі.

Як бороти ся за землю і волю.

Що таке свобода й як її здобувати.

Від самодержавства до народоправства.

Національна справа в Росії й як її полагодити.

Боротьба за землю і волю в Росії.

Французька армія під час великої революції.

Славетні дні турецького війська.

—♦—♦—♦—♦—

